

מבוא לספר עקידת יצחק

ותולדות חיי רבי יצחק

ערמאה זי"ע

// הרב שמואל ברוך גנוט //

"הנה ה' יסד בטבענו, כי כאשר נשמע קול ערב מיפה-קול העומד אחר כתלינו, או כנגן המנגן ברחובות-קריה. הלא למשמע אוזן תערוג נפשינו, ותחפוץ לדעת ולראות, מי זה אשר הסב העונג הזה לנו. ועל כן נמהר ונחיש גם כן לצאת החוצה לקראתו, או נקראהו לבוא אלינו הביתה, למען הביט אל מראהו ונשתעשע יותר בקולו הערב, כאשר נראהו פנים אל פנים. ואם כן הדבר במי שיסבב לנו רק עונג-גופני להשמעות אזנים. אף כי במי שיסבב לנו תענוג נפשי ומעדן רוחני, אשר לא יסולאו בכל מחמדי הגויה ומאויי בשר. ועתה קורא נעים, אם תקרא דברי החכם המחבר ספר העקידה היקר הזה, ותתענג באמרי פיו הנחמדים מפז, ונפשך תשבע עדן, ונועם, בחקירותיו האמיתיות, הבנויות על אדני-התורה והחכמה האלהית. הלא מאד תתאוה לדעת, מי זה האיש אשר מדליו הזיל מי-תבונות לרוות צמאונך, לשמוע דבר ה'. ומי זה השביע נפשך השוקקה, בצחצחות חכמתו ויקרת מדברו כי נאוה? על כן למלאות שאלתך, הנה באתי פה במגילת-ספר להודיע זאת לך, כל אשר תמצא".

(פתיחה לתולדות בעל העקידה, להגר"י פאללאק זצ"ל)

תולדות רבנו המחבר¹

אביר הדרשנים², רבנו יצחק ב"ר משה ב"ר מאיר ערמאה זצ"ל נולד בספרד בערך³ בשנת ק"פ לאביו רבי משה. מנעוריו גדל על ברכי התורה ולימוד הגמרא, כפי שמעיד רבנו בהקדמתו לספר העקידה: 'מנעורי גרסה נפשי לתאבה, אל מלאכת האלוקים לקרבה, ולא אצתי מרעות אחרי רבותינו ז"ל, המה הגיבורים אשר בדורינו יצאו לפנינו חלוצי צבא, למלחמת חובה, האוכלים למעדנים בשרא שמינא אפתורא דדהבא, המעמיקים שקלא וטריא בהויית אב"י ורבא, עד היסוד בה'. בהמשך כיהן כרב וכראש ישיבה בסמורה שבצפון ספרד, לשם נהרו אליו תלמידים רבים ששתו בצמא את דבריו, והסתפקו במעט מזון ופת חריבה.⁴ משם נקרא לשמש כרב ומורה צדק בטרגונה (טראונה) שבדרום קטלוניה⁵, ומשם עבר לכהן כרב בעיר פרגה שבאראגון. היהודים בעיר פרגה (ברגה) היו אנשים יקרים יראי ה' וחושבי שמו, שהשתדלו להביא להם רב ומורה צדק, למרות ההוצאות הרבות הכרוכות בכך. אך דא עקא ובעקבות יוקר המחיה, היבול הדל באדמות האזור, והמיסים הרבים שהטיל עליהם המלך. לא הצליחו יהודי העיר לספק מזון לתלמידיו של רבנו, שגלו עימו משיבתו הקודמת⁶. לאחר שתלמידיו לא הצליחו לכלכל את עצמם, שבו תלמידיו הרבים כלעומת שבאו, ורבנו

¹ תולדות רבנו נכתבו ע"פ הקדמות רבנו לספריו, ספר היוחסין, שלשלת הקבלה, צמח דוד, שפתי ישנים, קורא הדורות, סדר הדורות, תולדות רבינו יצחק בן ערמאה ז"ל, (הקדמה לספר עקידת יצחק) להגאון רבי חיים יוסף פאללאק זצ"ל, אב"ד טרעביטש, פרעסבורג תר"י, אוצר ישראל, כנסת ישראל (פיו), דברי ימי ישראל בתוגרמה, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם (רוזאניס), האנציקלופדיה היהודית, ספר הדרשה בישראל (לרש"י גליקסברג), ומקורות נוספים.

² כינוי זה ניתן לרבנו ע"י ספרים וסופרים רבים.

³ הגר"ח פאללאק (שם) כותב כי "נולד כפי הנראה בסוף המאה השנייה, או בתחילת המאה השלישית לאלף השישי, כי מקום ושנת לידתו בצמצום לא נודעו בבירור לכל כותבי הדורות". ב'אוצר ישראל' ובמקורות נוספים נכתב כי נולד בערך בשנת ק"פ. בס' הדרשה בישראל (גליקסברג) ובעוד ספרים קבעו מסמרות כי נולד בשנה זו.

⁴ וכך כותב הגר"ח פאללאק זצ"ל בתולדות רבינו יצחק בן ערמאה ז"ל: 'אך זאת לבד נדע, כי נתגדל מנעוריו על ברכי חכמי התורה והתלמוד אשר רבו אז שם, ובמדינת צרפת הקרובה אליה. ותחילת ישיבתו היתה בעיר סמורה, היא צאמארא על נהר דוערא במדינת לעאן (ואולי היתה זאת גם עיר מולדתו ומכורתו). לשם נהרו אליו תלמידים רבים, אשר שתו בצמא את דבריו, והסתפקו שם במעט מזון ופת חריבה למען השביע רק נפשם השוקקה ממעדי תורתו, כי ה' נתן לו לשון למודים לדעת לעות את יעף דבר. ורוב לימודו עמם היה אז, כפי הנראה מהקדמתו, רק בחכמת התלמוד'.

⁵ הגר"ח פאללאק מציין שער זו נזכרת בשו"ת הרשב"א ח"א סי' שצא, בשם טיכונה [טרכונה], ובסי' תנב בשם טרגונה. יצוין כי העיר טיכונה מוזכרת גם בשו"ת הרשב"א ח"ד סי' כז, לב, קמו, קצא, שכ, ובשו"ת מהר"ם אלשיך סי' נט. ובשו"ת הרשב"א ח"ג סי' תיא: טראכונה.

⁶ ראה בהקדמת רבנו, הכותב כך: "ואם המלאכה מרובה ורחבה, ואינני כדאי לאפוקי בגוה, כמה דמסיק תעלא מבי כרבא, מה לעשות ואין טעם באהבה. אמרתי גרמא יבישא דנפל בחולקי טבא, מבית מלא זבחי הבהבה. ואחריהם החזיקו ביד, חברים מקשיבים לקולי. ואם אינה ערבה, ערבה להם לחם יבש ופת חרבה, בצק שבסדקי עריבה. גם אני קשרתי עמם אהבה ואחווה, והוספתי במ שמחה וחדוה. וחכיני לה' יושב המרכבה, בחזקו נקח לנו קרנים לאגחה קרבא, במלחמת תורה ומצוה. לא נזוז מינה כל ימי עלומינו, וגם עד זקנה ושיבה. ולא תזוז מינן לא בעולם הזה, ולא בעולם הבא. עוד מעט והכל הולך לעומת שבא, ונרוץ הגלגל ונהפכה מסבה. ורוח ה' נשאתני ממקום חפצי, ומקום רבצי סמורה. יפה נוף יריתי צפון, ויביאני הנה. נוה שאנן ומלכות ארגון, והערים אשר באתי בהם בתחלה. הנאה והמעונגה תראצונא [-טרגאונה], והקרובה אליה העירה ברגה. דמיתיה במ ציונה, פרשתי להם כפי ואליהם דרכי תצורנה. כי המה היו במלכות הזה קדומות לאלהים, ומלפנים ישבו במ עם קדוש ורם, עוסקים בתורה ובמצות לשמם. ועוד היום עמד במ ריחם וטעמם, מעשיהם מוכיחים ולבם נכון עמם, הזלים זהב מכיס להביא ממרחק לחמם. אמרתי הפעם ישמח לבי ותעלוזנה כליותי, אספור ירחים תמלאנה משאלותי, נדרי לה' אשלם וכל מוצא שפתי. והנה מצאנו ראינו הארץ אשר עברנו בה לשבת בקרבה, לא מקום מקנה היא. והמחוז בלתי למוד ואמוד, לקבוע בו בית תלמוד. ויושביהן עמוסים, מכובד המיסים. ולא נסו לשקול שקלים ולתרום קופות, שיאספו שם מרעה בעלי אסופות. ומעט אשר היו לפני, אשר באו לרגלי, ולא מצאו די צרכיהם, וכאשר כלו לאכול את השבר אשר בכליהם, הלכו להם, (על) [אל] אשר ימצאו איש שקל כסף דרכמון או אגרטיל, ונמצאתי יושב ובטל".

הקדיש את זמנו ומרצו למען הנחלת התורה וקדושתה בקרב בני הקהילה המקומית⁷. לאחר מכן נקרא לכהן כרב וראש ישיבה בעיר קלטיוד, שכונתה בפי תושביה היהודים "קלעת איוב"⁸.

בימים ההם התפרסמה חכמת הפילוסופיה, ורבים מקרב עמנו התעניינו בחכמה זו. בנוסף הכריחה המלכות את היהודים, להשתתף בדרשותיהם של חכמי הנוצרים והכמרים, שהטיפו בענייני הדת הנוצרית ושילבו בדבריהם מדברי הפילוסופים⁹. כמשקל נגד לדרשות הדופי של אנשי הדת הנוצרית, שהקסימו לעיתים את שומעיהם בלשון לימודים צחה, הבנויה על אדני חכמת הפילוסופיה. החל רבנו להתעסק בספרי הפילוסופיה וחכמת המדעים השונים, כדי להשיב דרכם מלחמה שעה בשונאי התורה ואויביה¹⁰.

וכך כתב הגר"א פאלאק זצ"ל¹¹: 'וברצותו גם למצות עזר להשגת חפצו זה, בדברי מפרשי התורה שקדמוהו. ראה לדאבון נפשו, כי רובם שמו עיונם רק על כללי הדקדוק ופשטי הכתובים. ולא השתדלו לפאר ולהדר סיפורי התורה, מצוותיה, וחוקותיה, על ידי הרחבת ביאור במשל ומליצה נחמדה, ודברי מוסר-השכל הבנויים על אדני החקירה העיונית, ומושכים לב השומעים בחבלי אמרי חן ונועם¹². וחכמי המשנה והתלמוד, אף שבחרו דרך זאת במדרשיהם היקרים מזהב ומפז. בכל זאת קיצרו דבריהם מאד, עד שבהרבה מקומות לא פורש כוונתם למדי. גם דברו רק בענינים מיוחדים, ודרך כלל מבלי באר הפרטים. (כי סמכו בלי ספק על רוחב לב, ובינת תלמידיהם, כמו שאה"כ "תן לחכם ויחכם עוד"). ואף שהרמב"ם ז"ל, איש גדול בחכמת התורה והמצוה, ונשיא פילוסופי עמו. החל לחבר בספרו המורה, שתי

⁷ רבנו כתב בהקדמתו כך: "אך עשרתי, מצאתי און לי. כי עם ה' אלה אשר התגוררתי אתם, בתורת ה' חפצם ותאותם. ולשמוע דבריה עם פירושיה ומדרשיה שמו תשווקתם, ובהבנת הפירושים ישנים גם חדשים נתנו עיני בחינתם. גם לשאול ולדרוש טעמים נעימים, בדברים סתומים כונו לבם ודעתם. וכה היה מבטם, יומם ולילה חגם חדשם ושבתם".

⁸ 'קלעת איוב' מוזכרת בשו"ת הרשב"א ח"א סי' רג, תכא. ח"ג סי' שיד. שו"ת הריב"ש סי' ריא, רכא, רכז, רפז, שלא, שמה, שפא, תקח. שו"ת התשב"ץ ח"ב סי' קט ("החכם הרופא דון טדרוס אבן דאוואר נ"ע שהיה מחשובי קהל קלעת איוב שהיא עיר ואם בישראל"). - רבנו כתב כך בהקדמתו: "ואלפי תהלות, ורוב הודאות. לאשר גמלני וזכני לשוב בדרך הזה בתקופות הימים, גם כי נשתנו עלי הענינים, ונתחדשו אלי הפנים. כי דורי נסע, ובית מגורי נעתק אל קלעא איוב. עיר גדולה של יקרים ונבונים, אנשי סגולה מיוחדים, ושם חזרה אלי סיעה מהתלמידים. אף רוחי בקרבי נעשה חדודים. ונפתחו לפני עוד חלונים שקופים, ואוסיף להביט עוד מראות וגוונים, פנים מפנים שונים".

⁹ הגר"א פאלאק כתב ש'מדברי רבנו בהקדמתו ובדבריו בס' חזות קשה תחילת שער ד' נראה, שהיה אז המנהג או חק המלכות במדינות אלו, שהוכרחו היהודים לשמוע לפעמים דברי חכמי הנוצרים אשר דרשו על עניני הדת והאמונה במקהלות עם, וכפי הנראה היה הדבר באופן זה, שבכל שבת ושבת הלכו מספר ידוע מאנשים נשים וטף לשמוע דרשות כאלה, והיה הדבר חוזר חלילה, שבכל פעם באו אחרים, והתכלית הנרצה מכל זה ידוע, והמנהג הזה נוהג כפי המסופר מכותבי העתים עוד היום בעיר רומי'.

¹⁰ וכך כתב רבנו בהקדמתו: "ופינתי אני להפיק רצונם ולהשלים חפציהם, מתוך ספרי התיירים הגדולים ההולכים לפנינו במאורות פרושיהם ומדרשיהם, ולא עצרתי כח לספק צורכיהם, במושג אלי מהם, על פי שאלותיהם. כי עמנו זה עם בינות הוא, ובתוך עם עמקי שפה ואנשי לשון הוא יושב, באשר הוא שם בין אומת אדום העדינה, בכל עיר ומדינה, חכמיה שרים בכל חכמה ותושיה, כהניה ושריה אלופים לראש הפילוסופיא, בשתופה עם אלהותם עשו ספרים הרבה, הגה מפיהם דורש רשומות במקהלות ברבבות, ברוב הימים ימצאוהו ופום ממלל רברבן על דתם ואמונתם, יום מן יצרוהו, גם מתמול גם משלשום תצאן הקריאות בקריות, תקראן לעם לשמוע מפיהן מיטב דבריהם נדרו ושלמו, ובני ישראל באו בתוך הבאים, ושמעו אמרם כי נעמו, נתאו להם להרים דגל כמותם, אומרים אמור היו יהיו חכמיהם ומביניהם שואלים ודורשים במדרשיהם ובבתי תפלתן, ונותנים טעם לשבח על התורה ועל הנביאים ככל חכמי הגוים לאומותם, שלמה תהיה התורה אלהית בכל ספורה ודבריה, כעוטיה על עדרי חבירה ותלמידיה, ואם יש דת ונימוס אליו גוים ידרשו, בסבר פני נעימות ובשום מדה טובה, בשלש עשרה מידות התורה נדרשת, מקל וחומר ומגזירה שוה".

¹¹ בתוספת מספר שינויי לשון.

¹² כתב רבנו בהקדמתו: "ואולם מפרשי ספרי תורתנו, לא באו בזה הסגנון אשר הכל יכספוהו. כי שמו מגמתם לפרש דקדוק המלות, ופשטי הספורים והמצות. ולא פנו למלאת חסרונינו, ולנשוא פני תורתנו לעיני בני עמנו, לתת להם פאר והדור בפנינו עיני ספורה, מצותיה וחוקותיה, כאשר יאות לערוך אותם לפני אנשיה, אנחנו אלה פה היום, בקצת מה שנתנו לקוצר דבריהם ולמיעוט דעתנו, הלא הוא כמוס עמם ונסתר מנגד עיננו, גם קצורנו גרם לנו למצוא בפירושיהם דברים מגומגמים ומסופקים, וסובלים כמה דוחקים, לא ינעמו לחכי מחכי ממתקים, מדברי תורתנו". וראה עוד בארוכה בדבריו בענין זה.

אלה יחד, התורה והפילוסופיה. והתאמץ להסכים שתיהן יחד, עד שתהיינה חוברות ומתאימות אשה אל אחותה. גם ביאר המצוות, ודיבר נכוחות על השגחת הש"י, ותארו הנשגבים. ועל הנבואה, ושאר ענינים יקרים ודרושים נחמדים. למען הכין התורה והאמונה, ולסעדה באמת במשפט שכלו וצדקת לבו. בכל זאת, לא דרכו המתפלספים אשר באו אחרי בעקבותיו. ותחת כי היה להם לקחת מוסר מחכמי העמים, אשר אף כי גודלו מנעוריהם על ברכי הפילוסופיה. התאמצו בכל זאת, להציב חומת דתם ופינת אמונתם, בהכריחם לימודי הפילוסופיה להסכים עמה. השתדלו אלה האמונים מלידה ומבטן על חוק האמונה האמיתית, והתורה האלוקית. להרוס יסודותיה ולכתוש אושיותיה, להסיר עדיה מעליה, ולשמוע על כתפות צרתה הפילוסופיה, ולתת לה היתרון. עזבו אילת אהבים, אשת נעוריהם, לחבוק חיק נכריה. ורעה עוד גדולה מזאת עשו בימי הרב ז"ל, כי אמרו באזני כל העם, כי לא מלבם הוציאו דבריהם ודעותיהם הנפסדות, כי אם במשכיות ספר המורה הם צפונים. והם לא באו כי אם לחשוף מצפוניו, ולגלות את מסתרו. אשר ע"כ לא לבד במתפלספים האלה התאנף הרב ז"ל, כי אם גם על הרועים חרה אפו, על ראשי העם ומנהיגי הקהילות, אשר הסבירו להם פנים, ונתנו חנינה להם ולחבוריהם לתת להם שם ושארית בארץ, ובאש קנאתו זאת רצה לחבר ספר קטן בשם 'חזות קשה', ולשלחו בכל גבול ישראל להוכיח בו על פניהם דרכם הרעה, אך כפי הנראה השתדלו מתנגדיו אז כשמעם זאת למנעו מזה בתחבולותיהם, עד שהוכרח להניח הדבר לזמן אחרון¹³, ויהי כראות הרב ז"ל כי אין מחזיק בימינו להפיץ עקרי הדת והאמונה, ולהשרישם בלב בני עמו, ויפן כה וכה, וירא כי אין איש עוזר בידו, למלאות חפץ העם אשר בקשו ממנו לפרש להם דברי אלקים חיים ודברי חז"ל ע"פ השכל והחקירה במליצה נכונה ולשון צח, אז אזר כגבור חיל, והתאמץ להרבות חכמתו וידיעתו, צלל במי תבונות ובתהום רבה של המדעים ולימודי הפילוסופיה. גם דלה פנינים מים התלמוד, המדרשים והזוהר, והשתדל ברוחב בינתו לקרבם אל השכל, ולחברם יחד עם חקירותיו העיוניות להיות לאחדים בידו, (כאשר יראה כל קורא ספרו העקידה, כי כמעט אין חלק מחכמות לימודיות טבעיות ואלוקיות, אשר היו נודעות כבר בזמנו, אשר לא עליו הביע לקח טוב, והוסיף עוד להביא מאמרי חז"ל בתלמוד או במדרש המורה והרומז עליו). גם התווכח בענינים אלה עם קצת מחכמי דורו אשר לבם היה עוד שלם ונאמן עם ה' ותורתו¹⁴, עד אשר חפץ ה' בידו הצליח לבאר באופן זה דברי התורה עד תומם, ולדרוש בכל שבת ושבת אמרי נועם במקהלות אנשי עירו ועדתו, וכאשר נראה מספרו העקידה, אשר בו השאיר לנו ברכה דרשותיו היקרות האלה, היתה כל השתדלותו בהן, רק כהנחות בני עמו בשבת פיו, בארחות הצדק והמישרים, ולנהלם בדברי פי חכם חן, המלאים יראת ה' ומוסר השכל, ואף כי בימיו, ולפחות ברוב שנותיו הראשונות, היה ישראל עוד שוקט על שמריו בארץ שפאניען¹⁵ העדינה, והיו בהם קצינים ונגידים, ובלתי ספק היו רבים מהם מתפתים עבור רוב הונם ורכושם, לעזוב ארחות יושר וללכת בשרירות לבם¹⁶, הוא לא החניף להם בחלקלקות, להקל עול התורה והמצוה מעל שכמם כמו שעשו קצת מהחכמים בעיניהם בימיו אשר עליהם כונן חיצו תלונותיו בהקדמתו (וכמו בשכבר עשו קצת מהתפלספים בימי הרשב"א ז"ל להדיח העם מאחרי ה' בשקריהם ובפחזותם)¹⁷, כי הוא בהיפך שינס את מתניו לא לבד לצאת נגדם בקרב ולהלחם אתם, כ"א גם בראותו קציני העם ונגידיו מנהיגיו ופקידיו, עושים או מתקנים דבר אשר לא

¹³ על זה מורים דבריו בהקדמת ס' העקידה, באומרו וז"ל: "מלאני לבי לחבר חבור קטן" וכו', עד "סוף דבר עלה מהשתדלותם הפך הכוונה". ומלבד זה נראה ג"כ בס' חזות קשה הנמצא עתה בידינו, שחובר רק אחרי צאת ס' העקידה לאור, כי עליו רומז בו כמעט בכל י"ב שעריו.

¹⁴ כנראה מההקדמה הנ"ל, שכתב בה וז"ל: "וצללתי בעמקי מי אפשי התושיות" וכו' עד "ויאמרו לי התרפס: ורהב כה עשה וכה תוסיף הב הב".

¹⁵ ספרד.

¹⁶ עיין בס' יוסף אומץ: מרוע מעמד ומצב הדתי והמוסרי בארץ שפאניען בזמן ההוא.

¹⁷ עיין תשובות הרשב"א מסי' תי"ד עד סי' תי"ח.

כדת, לא נשא פני שרים, והגיד להם בפה מלא, כי לא כן עושים בתוך עמם¹⁸). ויהי שמע הרב ז"ל הולך וגדל מאד. ולא לבד אצל בני עמו היה נכבד ומפואר, כי אם גם בעיני חכמי העמים וגדוליהם מצא חן, וכאשר התווכח לפעמים לפניהם על אודות דברי חז"ל נתכבד מאד¹⁹ עד כי נישאת ומרוממת מעלתו יום יום, כי בזמן לא כביר אחרי כן נעתק ממושבו, ונתקבל לרב ומורה בעיר מלאה חכמים ונבונים קלעת איוב, היא קאלאטאיוד בקצה מערבי של מחוז אראגאניען, שמה נאספו אליו פעם שנית תלמידים רבים אשר על ידם נתחדד שכלו עד שהוסיף יום יום חכמה ודעת ובינה יתרה. גם שם חזר בקרב שנים על דברי דרשותיו, והוסיף וגרע, איזן ותיקן אותם, עד אשר התבררו והתלבנו דבריו כאוות נפשו על נכון, והגיע ספרו העקידה על מתכונתו כאשר הוא לפנינו. אפס אף כי כבר היה ישר בעיניו, כי בלתי ספק ראה והבין בעצמו, כי מלא הוא חכמה ודעת אמיתית, ויראת ה' על כל גדותיו, בכל זאת לא ערב עוד להוציאו לאור, כי ירא לנפשו פן לא ימצא חן בעיני קצת קוראיו, אשר יגלו בו מום או חסרון ומגרעת, וישימו אות קלון על כבודו, כי כן דרך החכמים האמתיים, כי העונה היא תמיד אצלם בחוברת עם גודל חכמתם וידיעתם, ע"כ נסוגים כולם תחילה אחור, ולא על נקלה יערבו לגשת אל המלאכה להוציא ספריהם לאור החוצה, אף כי באמת מצאו חן בעיני כל רואיהם אחרי צאתם אח"כ לאור. עד שאשר הציקתהו רוח בטנו, ורעיוני לבו הרהיבו עוז בנפשו לבל יחוש על כבודו אשר אולי יושת לכלימה מקצת חכמים בעיניהם, אשר ילעגו עליו, אם רק יהיה לעזר ולהועיל לאנשים אשר כגילו, או פחותים מערכו. וכפי הנראה חבר ספר העקידה אחרי הגיעו כבר לימי זקנותו, עת עלה כבר הרעיון על לבו שלא יאבד זכרו ועמלו עלי ארץ אחרי שובו לעפרו, כמו שכתב בהקדמתו, שאמר לו לבו מספרו זה: "אל נא יאבד באבדך, וזכרו לא יוסיף באסיפתך".

"גם גולי ספרד התאזרו עוז וישלחו חצי לשונם לאויביהם רודפיהם בספרי ויכוח יקרי ערך. כראות החכם והדרשן הגדול רבי יצחק ערמאה בעל העקידה שהיה אחד ממגורשי ספרד, כי בזמנו נשאר החוק מימי הצורר הגדול הוא המומר פולוס די בירנוש, כי היהודים חייבים לשמוע הדרשות מפי הכמרים בבתי תיפלותיהם, קם הוא לעומתם וידרוש לפני עדתו דרשות נחמדות ונעלות על טהרת הקודש"²⁰

כאשר גורשו היהודים מספרד יצא רבנו עם בנו רבי מאיר²¹ לפורטוגל, ממנה היגרו לאיטליה ורבנו נפטר כעבור שנתיים בנאפולי בשנת ה'רנ"ד²². על מצבת קברו של רבנו נכתב: "אב בתורה אב בחכמה ולא הניח כמותו בקרב בני עמו", ובנו רבי מאיר הוסיף עליו חרוז נוסף: "לא גל אבנים זה אבל מזבח/ יצחק לעולה ובא אל זובח"²³.

מלבד חיבורו הגדול 'עקידת יצחק', חיבר רבנו את הספר 'חזות קשה', העוסק במוסר השכל בדרכי הלמוד ואמונה, והמניעה הראויה מלימוד פילוסופיה²⁴. רבנו כתב ספר ובו פירוש

¹⁸ עיין בשער כ' מספר העקידה.

¹⁹ כאשר נראה משער כ"ד.

²⁰ הרפ"ז גליקסמאן, הקדמת 'ספר ויכוח', פיעטרקוב תרע"ו.

²¹ בנו של רבנו, רבי מאיר ערמאה ז"ל, נודע כאחד מגדולי דורו, חיבר את הספר 'מאיר איוב' על ספר איוב, ואת הספר 'מאיר תהלות' על תהילים. רבים הזכירו את דברי תורתו, וראה למשל בב"י או"ח סימו תפו, שכתב: 'ולאפוקי נפשין מספיקא, שמעתי בשם מהר"ר מאיר נ' עראמה ז"ל, שגומר את ההלל ואינו אומר יהללך כלל. ואחר גמר הלל, אומר הלל הגדול ונשמתי כל חי וישתבח עד ומעולם עד עולם אתה אל. ואז יאמר יהללך עד מלך מהולל בתשבחות, וייטבו בעיני דבריו לצאת ידי ספק'.

²² יצוין כי בתולדות רבנו שכתב הגר"ח"פ הנ"ל, כותב שלדעת מקצת מכותבי תולדות רבנו, היגר רבנו לסלוניקי ונפטר שם בתאריך לא ידוע. ואולם הגר"ח"פ מפקפק בדעה זו ונוטה לדעת המזכירים את שנת רנ"ב, כשנת פטירת רבנו בנאפולי. (ראה שם הערה יח).

²³ הנשר שנה ד 76, אוצר ישראל.

²⁴ הודפס בסביוניטה שי"ב, ובהוצאות נוספות, וגם כנספח לס' העקידה שבהוצאת הרח"י פאללאק.

מחקרי ועיוני לחמש מגילות²⁵. ספר "יד אבשלום" על ספר משלי, שחלקו לחלקים כללים ועניינים. השם "אבשלום" ניתן על ידו לזכר בנו רבי שלמה, שנפטר בחייו²⁶, וחיבר גם "בקשות" בדרך שיר²⁷.

בספר 'אוצר יהודי ספרד'²⁸, מובא השיר הבא, שכתב רבנו²⁹:

ארומם³⁰ רם ברום עולם כבודו/ אשר חמל וכן גמל לעבדו
בתעצומו בגו אמו קימו/ בחוטמו וצר רוחו והודו
גמוליו לא שכחם צור בגורו/ באור נרו בתוך מסגרו מצודו
דרשו בו בדם זובו עדי בוא/ לפתח ומפתח בידו
הוא נפתח לכל מסגר יצוה/ ופתוח הכי עצר בעדו
וחדש את מזונותיו בגיחו/ כפי כחו והוא נהפך לשדו
זמן יבוא ויגמל כדרכו/ וימתיקו מזון חוקו וצידו
חלב אמו וחטא חומו יהוכל/ ושום שכל וכל מוסר למדו
טהור לב בא בתורתו להכיל/ ואז ישכיל במצפוניו וסודו
יסוד אדם וסוד אשתו לאמו/ וגם לא טוב היות אדם לבדו
כבוד בית לתקן לו יעצו/ וגם לעשות דבר עזר כנגדו
להושיבו ביום שמחת לבבו/ באפריון והשגל לצדו
מלוא ביתו ואשפתו וסביב/ לשלחת יהו נינו ונכדו
נתון טרפם לפי אכלם בעתו/ וכל צרכם יצוה אל בחסדו
סמכהו במי נוחות שמחות/ בצחצחות נהלו בחלדו
עדי חלקו בחשקו בנעימים/ רב ימים בזבד טוב זבדו
פלאות יעשה לו גם גדולות/ בהצללות בעת צערו ופחדו
צררוהו סבבוהו תלאות/ ועשה אות לקדמו באידו
קראהו אסון כחשו ונפשו/ הלא ימשול למכרה לו בבגדו
רשע יצרו ירז משמן בשרו/ וגם בניו לשוע הם בפידו
שלומותיו בתוכחותיו ידבר/ ולא ידבר עצמיו לו במרדו

²⁵ נדפס לראשונה בריווא דיטרינטי שכ"א.

²⁶ הספר נדפס בקושטא, ונדפס בלייצפיג תרי"ט עם הגהות הג"ר צבי הירש אב"ד בברלין מצוי בכ"י.

²⁷ א.מ. הברמן, עמוד 97, מליצות ושירים לרבי יצחק רבי מאיר ערמאה.

²⁸ יחד עם שירים נוספים שכתב רבנו, והודפסו בספר זה ובספרים נוספים.

²⁹ על הגליון רשום: אלפבית, השיר שקול וסימנו הוא: א"ב יצחק בן משה נ' ערמאה.

³⁰

תנואותיו כאב אותו יישר/ ולא יצר לפלח חץ כבדו
ילוד היכל האם יוכל לכחש/ וכל רוחש ראייתו וסהדו
צדקות אחזה לו מבשרי/ ואנכי למופת לו ועדו
חסדיו נפלאו עמי כחפצו/ להרביצני נאות דשאו וחמדו
קטון חסד אני הוה וערום/ והוא הלביש צדקה לי כחסדו
ברוב פשעי שטמני וידמה/ לישא מעלי ראשי רדידו
רגע אפו ישלח אף בגפו/ וגוף יזיק ולא הזיק בבגדו
מצרי לב אחזוני תחלה/ וחלחלה עשן אפו בעמדו
שעה רגע והוא ריח קטורת/ להרגיעי והביעי בנרדו
האם שלם יצור עולם גמולו/ ואם הקדים לשחרו לעובדו
נעור קשת אנוש עם אל הצדק/ ומה יזכה אשר אשה ילדו
עלי עשור עלי נבל רננו/ בהגיונו יזמר לו בעודו
רצון נפשו יבקש אך בתומה/ ברוב אימה יקבל עול יחודו
מאד תמים יהי לבי בקרבו/ לאהבו בכל נפש מאדו
הירצהו ויניחהו באורו/ להזכירו בתוך עמו ידידו
יפלל עוד לאל נורא ואיום/ ימהר יום יקבץ אום נדודו
ויהפוך אף לגויים לא ידעו/ וגם קצפו לשדד עם שדדו
וישיב אל לאומו אל מכונו/ וקרבנו במוסף עם תמידו
ועת צופי תמהר עם עתרי/ להוביל שי לבן ישי נגידו
ויבא דוד לעמו כעגורים/ לדור דורים והוא ישוב לרודו
ונשגב אז לאלהינו לבדו/ וימלא מלא עולם כבודו.

ועוד שם, מובא שיר מליצה שכתב רבנו לאדם בשם משה:
כי ישאל איש דבר שפתים/ ומשיח ושיג נדכה, וממדבר מתנה/
מי גם בנו ויסגור דלתים/ מתת פרי תנובה/ ויהיו ידיו אמונה/
גם כי אראה על לוחותים/ מליצה תמה וערבה/ ועדות ה' נאמנה /
כמקוצעות בירכתים/ שמות שרי הצבא/ היושבים ראשונה/
לזה כתבתי שורותיים/ חשבתי פה חרבה/ למשה היה למנה/

ספר העקידה

הספר "עקדת יצחק" כולל דרשות על התורה לפי מאמרי חז"ל ומדרשים, ועל ענייני המצוות והמועדים. בספר ק"ה שערים עם מפתח הדרושים והעניינים. דרשותיו משולבות במחקר, והולכות בנתיבות האמונה. בדרשות גם ביאורים לכתובים, ולפעמים גם על ביאור הלכות. הספר נדפס ראשונה בשאלוניקי רפ"ב ומספר פעמים נוספות. וכן יצא לאור ע"י הגאון רבי חיים יוסף פאלאאק, בחמשה חלקים, בתוספת פירוש מקור חיים ותולדות המחבר³¹

"והנה הספר הזה נחלק בכלל לשני חלקים, חלק הדרוש אשר בו יביא בתחילת כל שער חקירה שכלית והצעה עיונית, ובה משולבים ומבוארים כמה פסוקים ומאמרי התלמוד והמדרש. והחלק הפירוש, אשר בו יבאר פשטי הכתובים בכל פרשיות התורה, וכל הדבר הקשה עליהם יפרש כיד ה' הטובה עליו, וכולו כתב בלשון צח מאוד, כי תמיד מליצות מקראי קודש ומלתם על לשונו, ורק בעבור קוצר לשונו הקדושה, להודיע בה עיוני הרב ז"ל העמוקים מאוד, סתומים לפעמים קצת מדבריו וקשים להבין, ואפשר גם כי בעבור היותו גדול בתורה ובחכמה רב הידיעות, ואנשי דורו ואף כי בני קהלתו, היו ג"כ כפי הנראה חכמי לב ונבוני מדע, וידיעת התלמוד ושאר החכמות והמדעים, נפרצה בימיו בתוך בני עמנו יותר ממה שהוא עתה, קיצר לפעמים במקום שהי' לו להאריך, וסמך על בינת הקורא יותר מהראוי"³².

רבנו ציין בהקדמתו ארבעה טעמים לשמו של ספרו: עקידה - מלשון חיבור, לחבר את התורה והחכמה יחדיו; עקידה - מלשון קשור - דרישה ופרישה; עקידה - מלשון עקידה על המזבח; עקידה - שיעקד לדורות הבאים³³. הספר מסודר על פרשיות השבוע, ויש בו ק"ה שערים.

רבנו מסביר את ביאוריו והסבריו לסיפורי התורה"ק בפרשיות חומש בראשית, וכותב כך³⁴:
"ומהראוי היה שלא יסופר ולא ידובר באלו העניינים רק מה שנמצא מקובל באומה מפי ספרים

³¹ פרעסבורג תר"ט.

³² הגר"א פאלאאק זצ"ל, שם.

³³ וכך כותב רבנו ז"ל בהקדמתו: וקראתי בשם הספר הזה, הכולל שני אלה העניינים יחד עקידת יצחק, והסכמתו בזה השם להיות המלות הללו שגורות ומורגלות בפי הכל, וסובלות שיפורשו בפנים שונים, יורו על ארבע הסבות אשר בידיעתם תדע אמיתת הנקרא ומהותו. ועל הראשונה ירצה עקידת יצחק כמשמעו, והכוונה כי הנושא לעיון זה הספר אשר הוא במדרגת ההיולי, לו הוא חבור מאמרים מתורה נביאים וכתובים ומדרשי החכמים ז"ל, גם מקצת ספרי שאר החכמות, אשר חברן וקבצן המחבר כמות שהן, לפי התפשטות כוונותיו והם עצמם הסבה החמריית. ועל השנית יהיה הרצון בו קשורי יצחק, למה שכוונת המחבר בזה היתה, להמציא היופי והקשט במאמרים ההם המקובצים, באופן שיוקשרו בהם שני מיני הדרישה והפרישה, על צד היותר נאות לפי כחו, והיא ודאי הסבה הצורית, כי בתיקון וקשט שני העניינים האלו הנושאים ההם הנאמרים, כלם כעדי ילבשו ותקשרים. ועל השלישית הוא מה שיוורה על הסבה הפועלת, לומר כי זה יצחק הוא הנעקד, רצוני אשר הונף ואשר הונע מפאת הפועל האלוהי ברוך הוא, לעשות זה הפועל ככלי ביד היוצר. ועל הרביעית שתורה על התכלית, תחלק בכאן לשנים, האחד, והוא העליון מה שרצה בו דבקות יצחק, וזה כי התכלית העליון לכל בעל שכל אם מעט ואם הרבה, להדבק ולהאגד במושכליו, אשר בזה ישאר נצחי נכח פני ה'. והשני, מה שירצה בו תמורת יצחק, והכוונה מה שימשך גם כן ממנו, להשאיר אחריו זכר ברכה שיחיה תמורתו, ולא ישכח מפי זרעו להיות לו שם ושאריות בארץ, כמו שהיה הענין בשני פנים אלו אצל עקידת יצחק אבינו ע"ה. הרי שהמלות הללו יסבלו ארבעה פנים שהם חמשה, ואלו הן, עקידת יצחק, קשורי יצחק, יצחק הנעקד, דבקות יצחק, תמורת יצחק, והסימן עק"ד'ת'. והנה יצדק זה השם הצדק שלם בכללו ובכל חלקיו. ואחר שצדק עליו זה השם, יתכן שהמפתח שזכרנו למעלה יחד, יקרא הר המוריה, כי הוא ודאי זכר לעקידת יצחק. והנה גם כן שני השמות החלקיים הראשונים נזכרו על חלקי פעולות יצחק אבינו, אשר פעל ועשה בעוז שוכן מעונה ויברכהו ה'.

או מה שיקבל אדם מרבו פה אל פה. כמו שהיה מנהג החכמים הראשונים שלא היו נזקקין לומר דבר שלא שמעו מפי רבם³⁵. אבל בעונותינו ובעוונות אבותינו אנחנו בעומק גלותנו חשכו עיניו אבדה חכמתנו וזה כמה נסתמו מעיני קבלתנו. ואם האדם לא ידבר ולא יחבר רק ממה ששמע מפי רבו בכמו אלו העינים, כמעט שכנה דומה נפשו ואל ישאר רק מה שנכתב מפשוטי הכתובים וגלמי המאמרים. ולזה משום עת לעשות לה' ראו כל החכמים מהמחברים והמפרשים האחרונים אשר הגיעונו דבריהם שכלם, השתדלו בפרישות כפי מה שעלה ברעיוניהם ועשו ספרים הרבה מפרי עיוניהם. ואני בתומי ובקוצר דעתי אמרתי אעלה בתמרות שרשי התורה האמתיים המונחים בה. אוחזה בסנסני האמונות האמיתיות המקובלות ממנה. ויהיו נא אשכולות אמירה כענבי הגפן ומאמרי סעיפיה בסיפורה כתפוחים. להוציא מהם מאכל מתוק ומשקה מרפא ומבריא, בו יתחזק האדם להגיע אל הדרך הנכונה היא דרך אמת. וה' אלהים אמת יעשה עמי אות לטובה וינחני בדרך אמת".

והוא מוסיף, על ביאורו לפרשת בראשית ומעשה הבריאה, דברים שיש בהם לשפוך אור על כל חיבורו הגדול. וכך כותב רבנו³⁶: כי "אף גם זאת כי עיקר ושורש כל מה שאומר אותו באלו העניינים מזה המין לא אחדשהו מעצמי. כי הנה הרב המורה ז"ל בסיפורו במעשה בראשית³⁷ דיבר על פרשה זו ובקע בה חלוני שקופים אטומים. גם כל החכמים ההולכים לשיטתו לפניו ולאחריו כלם הסכימו להיות בכאן רמוזים עניינים נסתרים מסוד הבריאה האנושית ויסודות החומר והצורה וחלקי כוחותיהם ותועלת שיתופם וחברתם ותכליתם. אלא שנתחלפו אלו מאלו במקומות הוראתם ולא אחד בהם שיושיב הדברים הנרמזים בהמשך הכתובים בענין שיהיה דבר דבור על אפניו. כאלו הם מגנבי דברים ולחמם לחם סתרים. ואני באתי לישב פרטי העינים על חלקי הכתובים כלל ופרט. כי ראיתם דברים נכוחים וההכרחיים מועילים לחיים, כמו שחוייב לכל ביאור ופי' שלם. ולא אחוש אם אתחלף להם במכוון חלקי הכתובים ופרטיו. כשאבארם על צד היותר נאות לפי עניינם ויותר מסכים לפשוטן, אחר שעיקר הדרוש בכללו והשרש המכוון מהם בזה הוא עצמו התל שאנו פונים אליו".

מנהגו של רבנו הוא לפתוח את רוב שעריו בהקדמה, המבארת את נושא השער, ועיקר הדברים הצריכים ליבון. רבנו מציב דרך בהכרת והבנת הנושא, כאשר במקרים רבים סוטה רבנו מהנושא המרכזי בו הוא עוסק, ופותח פתח להבנתם של תתי-נושאים, הנוגעים במישרין או בעקיפין לעיקר הנושא המדובר. בהמשך פורס רבנו בפני המעיין 'ספיקות', הם שאלות ותהיות שראוי לעמוד עליהם בהבנת פסוקי הענין, הנוגעות לשורש הפשט, לכפילות, ויתור לשונות, סתירות והערות שונות. לאחר פריסת סדרת השאלות בפני הקורא, מבאר רבנו את פסוקי הענין, כאשר ביאורי הפשט והדרש משתלבים עם עיקר הנושא, אותו בוחר הוא להציג לכל אורך השער, או לכל הפחות לחלקו.

לצד יסודותיו העמוקים והרחבים של רבנו, על שמם נקרא בפי כל בשם 'אביר הדרשנים', מפרש רבנו לעיתים את הפסוקים עצמם, בסגנונם של יתר מפרשי התורה הקדמונים, בפשטו של מקרא.

אחד מדרכי הדרוש של רבנו היתה להניח הנחה פילוסופית, ולעיתים הנחה מציאותית. נביא לכך מספר דוגמאות: כותב רבנו³⁸: "ההשתדלות בענין, מוכיחה על שאיפה לתכלית";

³⁴ עקידת יצחק שער ז.

³⁵ סוכה כח, א.

³⁶ שם.

³⁷ ח"ב פרק ל.

³⁸ עקידת יצחק שער כו.

"העצלות מוכיחה על פחיתות בטחונו בה". לפעמים מביא רבנו הנחה מן הנסיון היום יומי, כמו למשל: "אם המשקה הוא מתוק, מפני שנמצא דבש בו, אז המתיקות מוכרחת להמצא בדבש"³⁹. אחרי ההנחה שהציג בפני המעיין, באים מאמרי חז"ל או פסוקים מהתנ"ך. כמו למשל, לחזק את ההנחה "שדרך החקירה היא ללמד מן הדברים הידועים על הבלתי ידועים", רבנו מביא את הפסוק 'אריה שאג - מי לא ירא'⁴⁰.

בספר 'הדרשה בישראל'⁴¹ כותב כך: "הספר עקדת יצחק נחלק לשערים. שער אחד או איזה שערים לפרשה אחת שבתורה, וכל שער הוא דרוש שלם הכולל בקרבו חקירות פילוסופיות ובאורים לספורי התורה ומצוותיה, הבאים בפרשת השבוע. תכנית הדרשה של רבי יצחק עראמה היא כך: בפתיחת הדרשה הוא מקדים מאמר אגדה שהוא נושא הדרוש, ועצם הדרוש מתחיל בהצעה עיונית, שבה הולך ומתרחם רעיונו המרכזי של הדרשן, המשמש בסיס לכל דברי הדרוש, ואת הנחותיו ההגיוניות הוא מחזק על ידי פסוקים ומאמרי התלמוד והמדרשים, המתבארים לפי טעמו של הדרשן בהתאם אל רעיונו העיקרי, ומתוך זה הוא בא לידי באורו של המאמר הניצב בפתח הדרוש, ואחר כך הוא עובר מאותו ענין לביאור הכתובים בפרשת התורה. די לשים עין על מפתח השערים שבראש הספר, כדי להבין עד כמה עשיר התוכן של הספר. ובאמת הספר עקדת יצחק זה אוצר ההגיון העברי, מלבד השאלות הפילוסופיות שהגו בהן חכמי הדורות ומצאו את פתרונן בספר זה לאורה של תורת ישראל, עוד מלא הספר שפע רעיונות נעלים בתורת המוסר היהודי, בסגנון מיוחד נלבב ורך, הפועל על הלבבות באופן שאין למעלה הימנו, ומלבד זה יש בו שורה שלמה של מאמרים המדברים על תכונתה הגבוהה והמיוחדת של האומה היהודית, על נצחיותה ועל הטוב הצפון לה בעתיד, דברים טובים וניחומי שמש מרפא לנפש היהודי ביסורי ההווה שלו".

ספר יסוד

בדורות הקודמים נחשב ספר העקידה לספר יסוד, בו הגו בקביעות שלומי אמוני ישראל והחכימו ביסודות הבנת עומק תורתנו הקדושה, צפונותיה וביאורי מקראותיה. בשו"ת חות יאיר⁴² מתאר את סדר הלימוד בדורות הקדומים, והוא כותב כך: "והנה בדורות הראשונים, לפי מה ששמעתי, היו שומעים ולומדים בבחרותם ספר העקידה, והעקרים, והכוזרי ודוגמתן, מפני שהיה כל מגמתן להשלמת נפשם שהוא האמונה בשרשי הדת, לכן למדו ספרים המדברים וחוקרים בזה"⁴³.

הגאון החיד"א זצ"ל כותב בספרו שם הגדולים⁴⁴ כך: "ספר עקידת יצחק, להרב הפילוסוף האלהי מהר"ר יצחק עאראמא. ספר נחמד תואר ויש בו שערים מלמעלה מנה ויהללוהו בשערים, והוא אביו של הרב מאיר עאראמא, עיין לעיל מערכת המ"ם, וכל ספרי הדרשנים בדורות שלפנינו שותי מימיו הנאמנים באו שעריה בתודה".

³⁹ עקידת יצחק שער יט.

⁴⁰ ר' יצחק עראמה "בעל העקידה", הרב חיים ראובן רבינוביץ, סיני ס', תשכ"ז.

⁴¹ להרש"י גליקסברג, עמוד קכח ואילך. מובא בשינויי לשון מעטים.

⁴² סי' קכד.

⁴³ ואמנם כותב הוא כי "בזה יפה עושין דורות הללו שמתרחקים מאותן הלימודים, כי טוב ויפה לנו ולבנינו

להאמין האמונות המוטלים עלינו בלי חקירה".

⁴⁴ ח"ב מערכת ע אות נב.

על הימצאות ספרי העקידה בכל ארון ספרים תורני, ניתן להבין מתוככי תשובתו של הגאון המהר"י אסאד זצ"ל, וכך כותב הוא בשו"ת יהודה יעלה⁴⁵: "ע"ד שאלותיך להודיע לך מקורן של מאז"ל המובאים בספר העקידה קצתן שלא מצאת וגם שאר ת"ח לא ידעו איה אפוא המה אמורים. הנה תמיהני, "הצרי אין בגלעד" כו' ולמה לך להביא ממרחק. ומה אדע אשר לא ידעו הרבנים ת"ח גדולים דפ"ב נ"י ובראשם ידי"נ הרב הגאון אב"ד נ"י. ואמרתי לכבודי יצא וחלילה לי למנוע בר מה שיש אתי. א' מה שהביא העקידה בפרשת חקת שער ע"ט מאחז"ל במנחות כ"ט ע"ב בשינוי גדולה שהשיב משה להקב"ה אחרי ראותו לר"ע "שלח נא ביד תשלח" כו'. הנה מאמר זו הוא מדרש אברך הובא בילקוט בפרשת שמות ברמז קע"ג בד"ה אם נאמר "אהיה עם פיך" למה נאמר "הוריתיך". ואם נאמר "הוריתיך" למה נאמר "אהיה עם פיך" כו' והראהו ר"ע דורש כתרי אותיות. אמר אין לי עסק בשליחות של מקום שנאמר "ויאמר בי ד' שלח נא ביד תשלח". מה עשה הקב"ה כו' ואומרים הלממ"ס כו' עכ"ל. והוא מאמר נפלא, יעו"ש. ואין זה אותו המימרא דר"י אמר רב במנחות דף כ"ט בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה קושר כתרים לאותיות כו' א"ל רבש"ע יש לך אדם כזה ואתה נותן תורה על ידי כו' דמשמע בשעה שעלה משה למרום לקבל את התורה כך היה מעשה. אבל המאמר בילקוט הנ"ל אסמכיה על סידורא דקראי בפ' שמות "ויאמר ד' כו' אנכי אהיה עם פיך והוריתיך כו' ויאמר בי ד' שלח נא" כו' משמע שאז מיד גילה הקב"ה למשה והראהו ר"ע דורש כו' כאמרו והוריתיך. ומיד אמר משה מעתה אין לי עסק בשליחות הקב"ה גם בשליחות הראשון במראה הסנה ולא כשעלה למרום ולמדרש זה לא היה זה חידוש אצל משה בשעת מתן תורה, וע"כ מדרשים חלוקים הם והעקידה יותר הו"ל להביא לעניינו מאז"ל מש"ס דמנחות.

והוא ממשיך וכותב: "ומה שהביא העקידה בשער פ' בחטא משה שהיה על שהכה הסלע במקום הדבור שהיה מתקדש ד' יותר כו' ע"ד לחכימא ברמיזה ולשטייא בכרמיזא כו'. הנה הוא מאמר חז"ל במדרש משלי רבתא פרשה כ"ב בפסוק "חנוך לנער" כו' וז"ל וכה"א אולת קשורה בלב נער שבט מוסר ירחיקנה ממנה ומי מסירה שבטה של תורה אם זכה אדם לשבט מוסר מוטב ואם לאו הרי מלקות ב"ד מתלא אמר לחכימא ברמיזא ולשטייא בכרמיזא כו' עכ"ל ופירש באגרוף תרגום כרמיזא. ומ"ש בשער פ"ח מייתי ענין שאמרו כתבוהו בשוקא וחתמוה בברא כו' הוא נוסח השטרות שנוהגים הסופרים כמבואר בנחלת שבעה ומקורו הוא בש"ס בבא בתרא ד' מ' ע"ב בתוס' וברא"ש עפ"י סוגי' הש"ס, יעו"ש. ומאמר כל זמן שאין בהמ"ק קיים אין הכסא שלם ואין השם שלם הוא מבואר בתנחומא ס"פ תצא ובילקוט ס"פ בשלח רמז רס"ז ורס"ח "כי יד על כס יה" כו' וכי בשר ודם יכול לפשוט ידו בכסא של הקב"ה אלא ע"י שהחריב ירושלים שנקרא כסא ד' כו' כל זמן שזרעו של עמלק קיים בעולם לא השם שלם ולא הכסא שלם כו' ע"ש והיינו כל זמן שאין ביהמ"ק קיים שעמלק פשט ידו בכסא ד' כנ"ל. ובמסכתא עירובין דף י"ח וא"ר ירמי' א"ר אלעזר מיום שחרב בהמ"ק דיו לעולם להשתמש בשתי אותיות שנאמר כו' ועיין מהרש"א ורי"ף בחיא"ג שם בזה. ומאמר הכל תלוי במזל אפילו ס"ת שבהיכל הוא בזוהר גדול פ' בראשית עמוד קל"ד בד"ה "ותוסף ללדת" כו' ובתקוני זוהר תיקון ס"ט בד"ה "ותוסף ללדת" כו' ובז"ג פ' נשא עמוד רנ"ג בד"ה קם ר' אליעזר בריה כו', וכן הוא בתיקון ע' בתק"ז סוף דף פ"ט הכל תלוי במזל כו'. ומ"ש העקידה בפ' הברכה שנפש הרשעים הוא קשה לצאת כמו הצמר הנאחז בין הקוצים כו' הוא מחז"ל במסכת ברכות דף ח' ע"א ע"פ "ולמות תוצאות" כו' קשה שבכולן כו' כחזרא בגבבא דעמרא ופירש רש"י כדברי העקידה ע"ש והנה הראיתיך מקומם, לכן כשיודפסו העקידות החדשים מקורב⁴⁶, יוכלו לציין כל מאמרים הנ"ל כמו שכתבתי".

⁴⁵ ח"א או"ח סי' כג.

⁴⁶ ומשמעות דבריו היא שספר העקידה הודפס בדורו בקביעות ובתמידות.

סוקרי ספרי הדרשות שנכתבו במרוצת הדורות, כותבים את הדברים הבאים⁴⁷: "הספר עקדת יצחק נתקבל בעולם הדרשנים כספר חשוב עיקרי לחכמת הדרוש. אי אפשר לדרשן הגון בישראל שלא תהא לו ידיעה באיזו מידה שהיא בספר העקדה, (כך קורין אותו הדרשנים בקיצור השם) והרבה דרשנים עשו להם שם רק בשביל זה שהיו מומחים להסביר לשומעיהם את תוכן העקדה. רבי יצחק עראמה מרוב ענותנותו היה מפקפק ביתרון ספרו והיה מתירא להוציאו לאור פן לא ימצא חן בעיני המבינים⁴⁸, אבל באמת מעטים המה הספרים שעשו להם שם עולם בספרות ישראל כספר העקדה כחמש מאות שנה עברו מעת יצא לאור ועדיין כבודו חדש עמו וכשם שספרי הדרשנים בדורות שלפנינו שתו מימיו הנאמנים, באו שעריו בתודה".

התייחסות/ איזכור דברי רבנו במרוצת הדורות

רבבות (!) סופרים וספרים הזכירו בסילודין את דברי רבנו ז"ל, דנו בדבריו והרחיבו את יריעותיהם שלהם לאורו של ספר העקדה. רשימת איזכורי דברי רבנו היא אך למותר, כאשר מדובר ברשימה ארוכה, כמעט לאין קץ⁴⁹. אך בכל זאת נזכיר מעט שבמעט, ככלב המלקק מן הים, מהספרים שהביאו את דבריו.

בשו"ת התשב"ץ⁵⁰ מצטט מדברי רבנו. האברבנאל ציטט מדברי רבנו בספרו על התורה, למרות שלא מזכירו בשמו⁵¹ רבי מנשה בן ישראל מזכירו בספריו⁵². החכם רבי עזריה מן האדומים מביאו בספרו מאירת עינים⁵³. המהרש"א הזכיר מספר פעמים את דברי רבנו. הוא כותב⁵⁴ "כבר האריך בעל העקידה בקושיות בדבר זה וז"ל: כי איך תתחלף הוראות חלום כפי חילוף הפותר אותו כרצונו כו' לא טוב ולא רע כעובדא דבר הדיא כו' ופלא גדול מזה כו' כ"ד פותרי חלומות כו' והאריך בקושיותיו ובתירוצו ליישב כל זה, עי"ש". ובמק"א⁵⁵ כך: ו"כבר כתב בעל העקידה בזה שער ס"ז ואענה חלקי גם אני". ובביאורו במסכת חולין⁵⁶ כותב המהרש"א: "ויש אומרים כתות הן אחת אומרת לחברתה פתחי את שאת גדולה ממני כו' ובעל העקידה בשער ס"ג האריך במאמר דהכא ולפי דרכו נאמר כל זה למעלת המלאכים, עי"ש".

רבינו בצלאל אשכנזי ז"ל, בעל 'שיטה מקובצת', מצטט ומזכיר את דברי רבנו בדרשותיו.

התוספות יו"ט מזכיר את דברי רבנו בפירושו למסכת תמיד, וכותב: "ומה שבעל העקדה בפ' מקץ השיב על דברי הרמב"ם בזה. שאם כדבריו כן הוא יהיה חי בציר"י לשון חיים. ולא נמצא

⁴⁷ ספר הדרשה בישראל (גליקסברג).

⁴⁸ כמו שכתב רבנו בהקדמתו.

⁴⁹ במאגר 'אוצר החכמה' מצויים אלפי אלפי איזכורים וציטטות לדברי רבנו, מתוך רבבות הספרים המופיעים עד כה במאגר. נעזרתי במאגר זה, בסיועו וניפוי המשובח והאיכותי של ידידי, החוקר והעורך המצוין, הרה"ג רבי עדיאל טוויג שליט"א, ותשו"ח לו.

⁵⁰ שו"ת תשב"ץ חלק ד (חוט המשולש) טור א סימן מד

⁵¹ ונדע הפולמוס בענין זה, ראה בשם הגדולים ובהקדמת הגרי"א פאלאק בענין, בו מוכיח הוא שהאברבנאל כתב את ספרו על התורה, כתב בצעירותו לעצמו, ולא התכוין להדפיסו ברבים, ולכן לא טרח לציין את מקורותיו.

⁵² רבי מנשה בן ישראל, בספרו "נשמת חיים" (דפוס שטעטין מדף כ"ג והלאה) התנגד לדברי רבנו, כי בדברו על הנפש (עקדה שער ו) הלך בדרך אלכסנדר אפרודיסיאס, שטען כי הנפש היא חלק (form) מגוף האדם. וכך כתב: "גם הרב הכולל יצחק עראמה בספרו עקדת יצחק, בשער הששי שלו דבר על ענין הנפש ומהותה, וכאשר חקרתי לדרוש ולתור לי מנוחה אמרתי בלבי מי יתן שהשער הזה יהיה סגור לא יפתח ואיש לא יבא בו, ויפה אמרו חז"ל לפום גברא שבשתא וכל אדם כוזב".

⁵³ פ"ב מאמרי בינה, ובפ"ה, פכ"ז, פמ"ג, ובעוד מקומות רבים.

⁵⁴ מהרש"א חדושי אגדות ברכות נה, א.

⁵⁵ חידושי אגדות ראש השנה כב, ב.

⁵⁶ מהרש"א חידושי אגדות חולין צא, ב.

בלשון הקדש בחיים שם נפרד. כבר השיב ע"ז המדקדק מוהר"ר שמואל ארקוולט"ו ז"ל ה"ה במהדורותיו ששלח לי על ספרו ערוגת הבושם. אמר שם שכן מים אינו נמצא נפרד ובסמיכות יאמר מי הים בציר"י כן יאמר מן חיים חי בציר"י. כשהוא סמוך. וענינו חיי העולמים. וכן בחתימת ישתבח, הנכון לקרוא חי העולמים בציר"י". המקובל האלוקי רבי מאיר בן גבאי ז"ל מזכיר מספר פעמים בספרו הנודע עבודת הקודש את דברי רבנו ודן בהם בכבוד גדול.⁵⁷

מן הבית יוסף זי"ע מזכירו בעבודת יוה"כ. רבנו הרמ"א מצטט מדברי רבנו בספרו 'תורת העולה' כמאה פעמים, כמעט בכל עמוד בספרו. נראה שהרמ"א הכיר וידע את ספר העקידה לפני ולפנים.⁵⁸ בספרו⁵⁹ כתב הרמ"א לגבי ענין המנורה: "ואביא תחילה דברי בעל העקידה, שנתן טוב טעם ודעת בכל חלקיה לאורך ולגובה, כאשר תראה פרשת תרומה שער תשע וארבעים. ואכתוב לך בקצרה כוונתו, אף על פי שהוא האריך בה מאוד. ובמק"א⁶⁰ כתב הרמ"א: "וכבר האריכו המפרשים ובפרט בעל העקידה כתב טוב טעם בזה, ואקח גם כן מן הבא בידי".

בעל השל"ה מצטט פעמים רבות עד דברי רבנו, ולעיתים מעתיק בשמו קטעים, ארוכים וקצרים.⁶¹ הוא כותב, למשל, כך: "וכבר האריך בדברים כאלה בעל העקידה בפרשת הקרבנות שער [נ"ז], בפרשת וירא שער י"ט, ובפרשת ויחי שער ל"ב, עיין שם⁶²". או כך: "לפי פירוש בעל העקידה (שער נ"ב), אמרתי⁶³. וכן: "ומצאתי בספר העקידה פרשת וישלח (שער כ"ו), שהוסיף על דברי הזהר⁶⁴". ו"ובעל העקידה כתב מה שכתב (פרשת בראשית, שער שני), ואענה אני חלקי גם כן⁶⁵". וכן: "ולא שמעתי בקול הה"ר יצחק ערמאה ז"ל⁶⁶ ועוד רבות כהנה וכהנה⁶⁷. גם בנו בעל 'ווי העמודים' מזכיר את דברי העקידה ומפלפל בדברים לאור דברי רבנו⁶⁸.

רבנו רבי יונתן איבשיץ זצ"ל מזכיר את דברי רבנו בספרו יערות דבש⁶⁹. בספר עוללות אפרים כותב בעל ה'כלי יקר'⁷⁰: "ואם חפץ אתה לידע כל הפרטים האלו על מכונם, צאי לך בעקבי

⁵⁷ עבודת הקודש ח"ג פרק יב ופרק יג ופרק יז.

⁵⁸ וכן מזכיר הוא מדברי רבנו בספרו מחיר יין על מגלת אסתר.

⁵⁹ פרק טו.

⁶⁰ פרק יט.

⁶¹ שני לוחות הברית עשרה מאמרות מאמר שני. שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה (ב). מסכת פסחים מצה עשירה - דרוש ראשון. ושם דרוש ששי. מסכת תענית פרק תורה אור. מסכת ראש השנה פרק דרך חיים תוכחת מוסר. מסכת יומא פרק נר מצוה. מסכת סוכה פרק נר מצוה. פרשת נח הגה תורה אור. פרשת לך לך דרך חיים תוכחת מוסר. פרשת ויקרא תורה אור. פרשת שלח לך תורה אור. תולדות אדם הגה בית עיר חומה.

⁶² של"ה שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה (א).

⁶³ של"ה מסכת חולין פרק דרך חיים תוכחת מוסר.

⁶⁴ מסכת תענית פרק תורה אור.

⁶⁵ של"ה פרשת בראשית תורה אור.

⁶⁶ של"ה מסכת שבועות פרק תורה אור.

⁶⁷ ובשל"ה פרשת כי תצא תורה אור מצטטו בשם 'ופירשו המפרשים'.

⁶⁸ ווי העמודים עמוד גמילות חסדים פרק יא: "ועוד קשה, לפי הידוע שכתב בעל העקידה בהקדמתו, שאין ליתן טעם על האהבה, כי אין טעם באהבה. ומדוע הקשה המדרש, למה הקדוש ברוך הוא אוהב משפט, הלא אין ליתן טעם לאהבה".

⁶⁹ דרוש א' פירוש ברכת ולמלשינים.

⁷⁰ מאמר רנב.

רועי ישראל בעל העקידה ורבינו בחיי, אשר בארו בפרשת תרומה ובפרשת תצוה כל הלימוד הנפלא הראוי לכל". הכלי יקר מביא רבות מדברי רבנו. רבנו הסמ"ע מצטט בפירושו 'פרישה'⁷¹ את דברי רבנו (בשער מז) בענין ב' המלאכים המלווים את האדם בליל שבת.

בספר בגדי כהונה, ספר דרושים מבעל מחבר שו"ת פרח מטה אהרן, מגדיר את רבנו בתואר "הרב הנערב בעל העקידה".

רבי משה חגיז זצ"ל, בנו של הגאון רבי יעקב חגיז זצ"ל, בעל הלכות קטנות, מצטט את העקידה בשו"ת שתי הלחם⁷². הפרי מגדים מצטט בסילודין, בפתיחה לברכות⁷³, את "דבריו הקדושים של בעל העקידה".

הגאון רבי יחזקאל לנדא זי"ע, רבה של פראג ובעל ה'נודע ביהודה', כותב בהסכמתו לספר 'קרבת ראשית', שהמחבר "מושך לב השומעים ליראת שמים בדברי מוסר מתוק מדבש, כי הוא בקי בספרי חכמה בעל העקידה וס' העיקרים וכדומה, ולכן מצוה לפרסם שבחו"⁷⁴. הנוב"י הזכיר אף הוא בדרשותיו את דברי העקידה⁷⁵.

הגאון רבי אליעזר פלקלס זצ"ל, תלמידו המובהק של הגאון רבי יחזקאל לנדא זצ"ל, בעל ה'נודע ביהודה' וממלא מקומו ברבנות פראג, דן בספרו שו"ת תשובה מאהבה⁷⁶ על יסודות הפיוטים ורוממותם, והוא מוכיח את חשיבות הפיוט וגדלות מחבריו, כך: "בא וראה מי לנו גדול בדור קרויי ותנויי קרובי ופייטני ודרשן כרבינו יצחק הערמאה בעל העקדה. הבט נא כמה כבוד ותפארת אשר חלק לרבנותנו מייסדי הפייט. עיין בשער נ"ח שכתב ז"ל: היטיבו כל החכמים והחסידיים הראשונים אנשי השם מעולם אשר יסדו פיוטים נפלאים וסדרו בהם שבחם ותהלות מגבורות הש"י ומעוצם פליאותיו"⁷⁷.

רבנו הגר"א ז"ל מזכיר את דברי העקידה בפירושו למשלי⁷⁸. הגאון והדרשן רבי יהודה לייב אדל זצ"ל, מרואי פני אדוננו הגר"א ז"ל⁷⁹, מצטט, מתבסס ודן רבות בספרו 'אפיקי יהודה' על דברי העקידה.

גדולי הונגריה, רבנו החתם סופר, הכתב סופר וגדולי תלמידי מרן החתם סופר הזכירו פעמים רבות את דברי רבנו. דבריו הובאו, לדוגמה, בדרשות מהר"ם בנעט⁸⁰. בדרשות המהר"ם שיק זצ"ל, המזכירו עשרות פעמים ומתבסס רבות על דברי רבנו.⁸¹

הגאון מהר"י אסאד זצ"ל כותב בשו"ת יהודה יעלה⁸²: "אמנם בעל העקידה סוף פרשת אמור דחה יפה לטעם תשובת הרשב"א הנ"ל והשיג עליה וביאר היא לעצמו טעם יותר נכון וברור

⁷¹ או"ח ריש סי' רסג.

⁷² סי' לא.

⁷³ בענין ברכות קידושין.

⁷⁴ ס' הנודע ביהודה ומשנתו, עמוד 201.

⁷⁵ עי' בספרו אהבת ציון, דרושים, דרוש שישי.

⁷⁶ ח"א סי' א.

⁷⁷ כמו"כ הוא מזכירו בתשובה זו פעם נוספת בענין אחר.

⁷⁸ משלי יג, כד.

⁷⁹ הגר"ש נתנזון זצ"ל, בעל 'שואל ומשיב', כותב (בהסכמתו לס' אפיקי יהודה ח"ב) על הגר"ל אדל כי "נתייקר שמו בעיני הגאון התנא האלוקי מוהר"א מוילנא, עד אשר פיו הוא ציוה להביאו אל מדינת ליטא להיות לו ליד כותבת ספריו הקדושים". מו"ל המהדורה השניה של ספרו, רבי מרדכי דרוקר זצ"ל, כותב על הגר"ל אדל: "ועוד בזמן גאון הגאונים מוהר"א מוילנא זצוק"ל יצא שמו לתהילה בארץ, עד כי הגר"א הודיעו רצונו הטוב כי יבוא אל ביתו, למען יראה הדר זיו פא"פ". וראה עוד בס' עליות אליהו עמוד לו ובפתיחה למהדורה"ח של ס' אפיקי יהודה.

⁸⁰ דרוש ב.

⁸¹ בשבט סופר (הגדת פרעשבורג) מצינו: "כתב בעל העקידה טעם הגון ונכון".

לפי דרכו בקודש והוא אמת נכון... עש"ה דפח"ח ותמצא נחת בטוב טעם ונימוקו עמו, א"כ אפוא די לן באלו דברי הראשונים כמלאכים שהעמיקו ודברו בזה הרבה כנ"ל, מעתה א"צ לחדש עוד טעם נוסף עליהם". במק"א כותב המהר"י אסאד כ"כ⁸³: " כן לפי טעמי המצוה זו דפליגי ביה הרמב"ם והעקידה", והוא מאריך בדברי רבנו ז"ל. הגאון בעל קצוה"ח מצטט את דברי רבנו בהקדמתו לס' שב שמעתתא. הגאון רבי עזריה פיגו זצ"ל מביא מספר פעמים את דברי רבנו בדרשותיו שבספר הנודע 'בינה לעיתים'⁸⁴ ומבאר ענינים על פיו. בספר 'אך פרי תבואה' של הגה"ק רבי הירש ליסקער זצ"ל מביא מדברי רבנו תמידין כסדרן, כמעט בכל פרשה.

רבתינו גדולי ומאורי החסידות ציטטו את דברי רבנו, ומהם ה'תולדות יעקב יוסף' מביאו בספרו בן פורת יוסף⁸⁵ ובעוד מקומות. ה'ישמח משה' זי"ע מביא בספרו בסילודין את דברי רבנו עשרות פעמים⁸⁶, וכן בספרו של נכדו, הייטב לב. המראה יחזקאל, תלמידו של רבי מנחם מנדל מרימנוב זצ"ל ורבי יצחק איזייק מקאליב זצ"ל, מצטטו מספר פעמים⁸⁷. ה'בני יששכר', מהרמ"א מדינוב זצ"ל, מביא מספר פעמים מתורת רבנו⁸⁸, וכמוהו גם כ"ק האדמו"ר רבי חיים מרדכי זצ"ל מנדבורנא⁸⁹, כ"ק האדמו"ר רבי יואל זצ"ל מסאטמר בספרו דברי יואל, ועוד רבים.

בספר 'אלף כתב'⁹⁰ הביא בשם הגאון רבי נתן נטע סג"ל לנדא זצ"ל, אב"ד אושפיצין, מחבר שו"ת כנף רננה, מגדולי תלמידי ה'דברי חיים' מצאנז זצ"ל, שאמר שכל הנאמר בספר 'תולדות יעקב יוסף' וכן בכתבי האריז"ל, כתובים בכל מכל כל בדברי בעל העקידה⁹¹.

הגאון המלבי"ם זצ"ל מצטט מספר פעמים⁹² את דברי רבנו ומסביר על פיו ביאורי מקראות. הגאון הבית הלוי זצ"ל מזכירו בספרו עה"ת⁹³ ובשו"ת בית הלוי⁹⁴.

ריש גלותא דבבל, הגאון רבי יוסף חיים זצ"ל, בעל ה'בן איש חי', מביא מדברי רבנו בספרו בן יהוידע⁹⁵. הגר"מ אוירבך זצ"ל מביא ב'דרשות אמרי בינה' מספר פעמים מדברי רבנו⁹⁶. הגר"ש גאנצפריד זצ"ל, בעל ה'קצור שולחן ערוך', מצטט מספר פעמים מדברי רבנו בספרו 'אפריון'⁹⁷.

⁸² ח"א או"ח סי' קנה.

⁸³ שו"ת יהודה יעלה ח"א - יורה דעה סימן רנא.

⁸⁴ ח"א דרוש ב לשבת זכור, ח"א דרוש ב דרוש לשירת הים, ח"ב דרוש א להספד.

⁸⁵ דף נב, א.

⁸⁶ ס' ישמח משה בפרשיות וישב, מקץ, שמות, וארא, בשלח, תרומה, ויקרא, בהר, בחוקותי, קרח (שם מביא

⁸⁷ מס' של רבנו, חזות קשה), חוקת, בלק, כי תבא, האזינו.

⁸⁸ פרשת בשלח. מועדים שבת שובה, ועוד.

⁸⁹ בני יששכר תשרי מאמר י ובס' אגרא דכלה פרשת מסעי ד"ה ויסעו... ויחנו בסוכות.

⁹⁰ דבר חיים פ' זכור.

⁹¹ ח"ב אות תרסט.

⁹² והו"ד בהערות לס' בנין שאול, הערה קנו.

⁹³ שופטים ו, לו, תהילים לו, ו, ישעיה מב, ח.

⁹⁴ בית הלוי פרשת לך ופרשת בשלח.

⁹⁵ ח"ג דרשות דרוש ג.

⁹⁶ סוטה י, ב.

⁹⁷ דרוש ה לשבת הגדול ודרוש ה לשבת שובה.

⁹⁸ עי' ריש פרשת וירא ועוד.

הגרמי"ל זילברברג זצ"ל, רב העיר קוטנא ומרבני ירושלים, כותב בשו"ת זית רענן⁹⁸: "ומה שהביא הרמב"ן שם מקבלת התורה הוא שהבנים מחוייבים להתנהג בתורת אביהם, וכדעת בעל העקדה". בעל ה'שואל ומשיב', הגרי"ש נתנזון זצ"ל, מביאו בהערותיו לס' נחלת שבעה⁹⁹. ובשו"ת שואל ומשיב¹⁰⁰ כתב: "וכבר כתב העקידה בפ' בלק דהטועה בכללות לא מקרי שוגג ובחלקיות שייך טעות ואני בתשובה לאיזין שטאט כתבתי דהדבר מבואר בהוריות דף ד' ". הגאון רבי שלמה דרימר זצ"ל, רב העיר סקולא, בעל 'ישרש יעקב' ומגדולי המשיבים בדורו, כותב בשו"ת בית שלמה¹⁰¹: "ובספר העקידה ראיתי שאחר שהאריך בהחילוק שבין נבואה לרוח הקדש, שנבואה הוא מצד מעלת הנשמה, ורוח הקדש הוא מצד מעלת הרוח, כתב וז"ל... ומבואר דהא דקאמר הש"ס השראת שכינה בזה, הכוונה לנבואה ממש, והוא דלא כדברי עבודת הקדש, רק כדברי הרח"ו ז"ל". הגר"ש זילברשטיין זצ"ל אב"ד גרוסוורדין, מזכיר עשרות פעמים בספרו 'אהל שלמה' על התורה את דברי רבנו. ה'מחנה חיים' כותב בספרו 'דברי שערי חיים': "כאשר ביאר המחקר הקדוש בעל העקידה". הגאון המהרש"ם זצ"ל מפלפל בשו"ת מהרש"ם¹⁰² בדברי רבנו ודן בהם למעשה לענין גט לאשה שבעלה השתמד. הגאון רבי ישועה שמעון חיים (ישמ"ח) עובדיה זצ"ל, רב העיר צפרו שבמרזקו, מצטט מספר פעמים את דברי רבנו בספרו שו"ת ישמח לבב, ובהקדמתו כותב: "ומה נמצאו לחכי אמרי קדוש הרב בעל העקידה בשער נ"ט המיוחד אצלו לסגולת הזמן והיותו יקר המציאות, ההוא אמר וז"ל... עכ"ל הזהב ודברי פי חכם חן, יעויין שם בדברי קדשו מה שהאריך בזה, ודעת לנפשך ינעם". הגאון רבי חנוך הניך ב"ר יוסף דוד [מאיר - טייטלבוים] אב"ד סאסוב שבגליציה, ובסוף ימיו רב העיר קרצקי, כותב בשו"ת יד חנוך¹⁰³ כך: "ואומר אני טעמו של דבר, דהנה ידוע האי כללא דכיל לן הרב הגדול מהר"י ערמאה ז"ל בספרו עקידה (שער מבוא שערים, ובפרשת בשלח), כי כל פעולה נערכת כפי תכליתה, וכל דבר נידון ונשפט כפי נקודת המרכז התכליתי שלו, וכפי תכלית המעשה כן ערך המפעל". הוא מצטט מדברי רבנו גם בשו"ת מפענח נעלמים¹⁰⁴.

המקובל האלוקי בעל ה'לשם' זצ"ל כותב בספרו¹⁰⁵ את הדברים הבאים: "וכנודע בהגאון החכם בעל העקידה כמה שמפליג להעריך את קדושת חכמת הקבלה, בזכרו את הזוהר הקדוש¹⁰⁶ והר"י גיקטלייא ז"ל, וכמש"כ בספרו חזות קשה שער א' האלהי בספר האורה וכו', עי"ש"¹⁰⁷.

מעיד רבי אליעזר הכהן פישר שליט"א: "שמעתי מפי הגאון רבי ישראל משה דושינסקיא זצ"ל, ראש ישיבת "בית יוסף צבי" בירושלים, שהיה גם גאב"ד בירושלים של העדה החרדית, שאמר לי שאצל אביו המהרי"צ זצ"ל, היה ספר העקידה קבוע על שולחנו בזמן אכילתו, ולמד בו כל יום כחצי שעה, והספר לא מש משולחנו אף פעם"¹⁰⁸.

⁹⁸ כרך ב סימן כב.

⁹⁹ הגהות מספר 'חלק לשבעה' שנדפסו בספרו 'דברי שאול' (למברג תרל"ט), הודפס בס' נחלת שבעה שטרות-הערות סימן מה. ("נראה לפי עניות דעתי על פי דברי העקידה פרשת תצא שער שבעה ותשעים").

¹⁰⁰ מהדורה א חלק א סי' כה.

¹⁰¹ או"ח סי' קיב.

¹⁰² ח"ב סי' קי.

¹⁰³ סי' סב.

¹⁰⁴ סי' ז.

¹⁰⁵ לשם שבו ואחלמה, דרושי עולם התווה ח"א דרוש ה סי' ז.

¹⁰⁶ רבנו אכן מזכיר פעמים רבות את ספר הזוהר הקדוש, בשם 'מדרש הנעלם'.

¹⁰⁷ וראה בס' שערי הלשם, איזכורים רבים לדברי העקידה.

¹⁰⁸ ושמעתי מכמה מחסידי דושינסקיא, שמספרים על ניצול הזמן של המהרי"ץ דושינסקיא זצ"ל, שעד שהקהל התאסף ליטול את ידיו לסעודות השבת, היה הוא שקוע ראשו ורובו בלימוד ס' העקידה.

בשו"ת אגרות משה¹⁰⁹ דן בהרחבה האם דברי העקידה תואמים להסברו שלו בענין שבירת הלוחות ע"י משה רבנו, והוא מביאו בעוד מחיבוריו¹¹⁰. בשו"ת ציץ אליעזר¹¹¹ כותב: "עם סיום הדברים נביא הסברתו והגדרתו היפה של בעל העקידה (שמות שער מ"ג) על ענין זה של מכין ועונשין שלא מן הדין לצורך השעה". ובמק"א¹¹² מביא מדברי רבנו בענין מתן השכר בשעת המיתה¹¹³. הגרי"י וויס זצ"ל גאב"ד ירושלים, מצטט מדברי רבנו בשו"ת מנחת יצחק¹¹⁴ בענין מהות תפילת הצדיק על אחרים ומסתייע מדבריו להלכה. בשו"ת משנה הלכות מביאו פעמים רבות¹¹⁵ והוא כותב על רבנו כך: "כבר העלה לן רבינו הגדול ר' יצחק בן עראמה ז"ל בעל העקידה בספרו הגדול".

החכם האיטלקי רבי אביעד שר שלום באזילה זצ"ל¹¹⁶ כותב בספרו 'אמונת חכמים'¹¹⁷, העוסק בגנות הפילוסופיה, את הסיפור המרתק הבא, המעיד על חשיבות דברי רבנו בפני גדולי הדורות: "וכבר ידוע לכל דורנו חכמת מ"ו כמוהר"ר יהודה בריאל זצ"ל¹¹⁸, כי שמעו הולך בכל המדינות. והנה הוא זקן ויושב על כסא ההוראה היה בעיר הזאת ולא ראה מעולם ספר מלחמות ה' להרלב"ג, אף על פי שלמד כל הפילוסופים. ויהי היום מצאתי הספר הזה בספרי איש אחד מעמנו, ואקחנו ואביאנו לפניו, כסבור הייתי שייטב לו לראות ספר שלא ראהו מעולם. ומעיד אני עלי בורא שמים וארץ שכה היו דבריו: "איני רוצה לקרותו, שכבר ידעתי מ"ש עליו הרב בעל העקידה", ולא רצה לראותו ולא לקרות בו כלל".

דוגמה על בקיאותם של חכמי הדורות בדברי העקידה, יעיד הסיפור הבא. בהקדמת הגדת 'אשל אברהם' להגה"ק רבי אברהם מבוטשטש זצ"ל¹¹⁹ מסופר שבהיותו ילד בן תשע הגיע לעירו הגאון החרף רבי משולם איגרא זצ"ל. אברהם הצעיר עלה למרכבתו והשניים פילפלו בדברי תורה כה עמוקים, עד כי קרא עליו רבי משולם איגרא את מליצת בעל העקידה בהקדמתו לפירושו על שיר השירים, "כל באי בברית עמו יקח כל אחד חלקו הראוי והנכון לו, כי שפתיו ישמרו דעת, ולבבו פתוח כפתחו של אולם, והיכל קדוש ובו הספרים נפתחים. החכם ימצא חכמתו, המפלפל פילפולו, והמעייין הבקי עיוניו העמוקים כחפץ לבבו ונפשו, הוא

¹⁰⁹ שו"ת אגרות משה או"ח ח"ג סי' נ.

¹¹⁰ עי' דברות משה חולין פ"א סי' יג ענף ב.

¹¹¹ חלק יט סימן נא.

¹¹² שו"ת ציץ אליעזר ח"ה רמת רחל סימן לו.

¹¹³ וכן הוא בספר מעבר יבק מאמר שפתי צדיק פרק יז.

¹¹⁴ חלק ח סימן נג.

¹¹⁵ כמו בח"ב סי' סו, ח"ז סי' רנ, שם סי' רפט, ח"ח סי' רמז, ח"ט סי' רעח,

¹¹⁶ החכם רבי אביעד שר שלום באזילה ממנטובה נולד לערך בשנת ת"מ ולמד את תורת הנגלה ותורת הנסתר מגדולי חכמי איטליה. היה תלמידו של אביו רבי מנחם שמשון, של רבי בנימין הכהן ושל רבו המובהק רבי יהודה בריאל. בשנת תפ"א הוסמך לחכם ע"י רבו רבי יהודה בריאל זצ"ל ובהמשך הוסמך על ידו למורה הוראה. הוא נודע כאחד מגדולי חכמי מנטובה וכראש המדברים בה. חיבר ספר 'אמונת חכמים', בו התעמת עם מתנגדי חכמת הנסתר, ספר 'נייר הימים' בענין הלוח, פירוש על תהילים ועוד חיבורים נוספים במדעי הטבע ופולמוס עם הנוצרים. תשובותיו התפרסמו בשו"ת שני הלחם סימן לא, בס' פחד יצחק, שו"ת שמש צדקה סימן כח, שו"ת דברי דוד סימן לא. גלב"ע בא' דסוכות תק"ג.

¹¹⁷ עמוד כה.

¹¹⁸ החכם רבי יהודה בריאל זצ"ל, ראב"ד מנטובה, נחשב כגדול חכמי איטליה, חבר בבית דינו של המקובל רבי משה זכות זצ"ל וממלא מקומו כאב"ד ור"מ. כבר בהיותו כבן כ"ה שנים, השיב תשובות בהלכה לחכמים מפורסמים. נודע בשיבתו החשובה במנטובה, ממנה יצאו רבים מחכמי הדור. ר"י בריאל התנגד לחכמת הקבלה. ע"פ בקשת החכם צבי, הצטרף הוא לחרם שהוטל על ספרי נחמיה חיון השבתאי. הגאון החיד"א כותב עליו בספרו שם הגדולים: "אביר הרועים" ו"גדול שמו בכל ערי איטליה". מספריו: פירוש על תרי עשר, ספר 'כללי הדקדוק'. נולד בשנת הת"ג ונלב"ע בשנת תפ"ב.

¹¹⁹ הקדמה להגדה של פסח, אשל אברהם יד רמה, עמוד 236.

יחדש עוד חדשות ונצורות ברזי התלמוד, עד כי יתפלאו עליו כל בני דורו, ויהי מופת לכל רבני הדור".

התייחסות רבנו לאריסטו ולספרי הפילוסופיה

רבנו ז"ל מרבה לצטט בספרו את דברי את החכם אריסטו, כשברוב הפעמים מזכירו בתואר 'החכם', 'החוקר' וגם 'ראש הפילוסופים'. רבנו מצטט רבות מספריו של אריסטו, בעיקר מספרו 'ספר המידות', וגם מספריו הנוספים, 'ספר השמע', 'על הנפש', 'טבעיות', 'אלהיות', 'מבחר הפנינים', 'ספר הפילוסופים'. ועוד. עיון בתורתו של אריסטו וביסודותיו מראה שרבנו שאב מדבריו דברי הגיון רבים, הפרוסים לכל אורך העקידת יצחק'. הגאון הנודע רבי יצחק שמעלקיס צ"ל מלבוב, ה'בית יצחק', כותב¹²⁰: "ובעל עקידת יצחק בכל מאמריו לקח את דברי ספר המידות לאריסטו"ו לו לקו וישימהו למצוא דרשתו".

רבנו המשיך בזאת את גישתם של רבים מחכמי עמנו, שהזכירו את דברי הפילוסוף היווני הנודע¹²¹.

¹²⁰ בית יצחק חו"מ פתח הבית אות יז.

¹²¹ להלן קיצור ועיבוד של סקירה על איזכור דברי אריסטו בספרי הקדמונים, מתוך אנציקלופדיה 'דעת', על פי אוצר ישראל להר"ד איזנשטיין: הראשון שהזכיר את אריסטו בפרוש היה ר' דוד הבבלי, שנקרא אלמקמץ או אלמקמס (מבני דורו של רבי סעדיה גאון). מספרו הערבי על אחדות השם, שהכיל עשרים מאמרים, נשאר רק קטעים אחדים שנמצאו בתרגום עברי בפירוש ספר יצירה לר' יהודה בר ברזילי הברצלוני, ברלין תרמ"ה. במאמר התשיעי שם (פרוש ספר יצירה עמ' 80) הוא מביא בשם "אריסטוטיליס הפילוסוף", כי המידות המכששות כלומר התארים השליליים הם יותר ראויים להיאמר על הבורא מן התארים החיוביים. גם רבנו בחיי בחובות הלבבות שער הייחוד פרק י' ורבי יוסף אבן צדיק, סוף מאמר ג', ור' ש"ט פלקירא "מורה המורה" פרק נ"ח, מביאים את הדעה הזאת בשם אריסטו. רוב דברי ר' דוד הבבלי בענין התארים נמצאים באריכות גם בכתבי רבנו סעדיה גאון במאמר שני מספר האמונות, ובכזרי ב' סימן ב' ומורה נבוכים א' פנ"ח. נראה כי בדורו של הרס"ג הייתה החכמה היוונית בכלל וספרי אריסטו בפרט נודעים בין היהודים על ידי הערביים והקראים. כיוצא מדברי הרס"ג בפתיחתו לספר האמונות, וכן במקומות שונים בספרו, כשהוא מביא דעות "אנשים מעמנו" הבנויות על יסודי הפילוסופיה היוונית ומראה בזה שכבר התפשטו בימיו למודי הפילוסופיה היא. הראשון בין חכמי ישראל שהעמיק לחקור בשיטתו של אריסטו, כמו בכל השיטות הפילוסופיות שהתפשטו בימיו, היה רבנו סעדיה גאון. בפרושו לספר יצירה, וביחוד בספרו "האמונות והדעות" השתמש רבות בדברי אריסטו ודעותיו, שהסכים עמו או שהתנגד לו. הרס"ג לא הזכיר מעולם במפורש את שמו של אריסטו בספר האמונות, אך זה היה מפני שנהג בו מנהג שאר הפילוסופים והמחברים, שהשתמש בדבריהם מבלי להזכיר את שמם. היודע את תורת אריסטו ימצא מקומות שונים בספר האמונות המוכיחים בהחלט שדברי הגאון סובבים על דברי אריסטו, כפי אשר ידעם מתוך המקורות שהיו לפניו.

בין כתיב וספרי הפילוסופים היהודים שלאחר הרס"ג, נראתה תורת אריסטו בדרגות שונות, כי לא כולם נמשכו אחריו. אחדים, כמו רבי שלמה בן גבירול ורבי אברהם אבן עזרא, דבקו ביותר בשיטת הניאו אפלטוניזם, אך גם הם לא השתחררו לגמרי מהשפעתו. ר' שלמה בן גבירול אמנם לא הזכירו בספרו הפילוסופי "מקור חיים", שהוא נוסד בכללו על שיטת אפלטון, אך פרטים רבים לקח גם הוא משיטת אריסטו ושילבם בשיטתו. רבנו בחיי הספרדי מזכיר את אריסטו בפירוש (בחוה"ל שער היחוד פ"י) וגם שיבץ דעות שונות של אריסטו בספרו חובות הלבבות, בפרט בשער היחוד. רבי אברהם אבן עזרא אחז בשיטת רשב"ג, אך פרטים שונים קיבל מתורת אריסטו. כמו למשל, בהשקפתו על אחדות הבורא שהוא לדבריו (בפרושו לשמות לד, ו) "יודע ודעת וידוע", כמובא בשיטת אריסטו.

במידה יותר מרובה מצויות עקבות תורתו של אריסטו בספר הכוזרי של רבי יהודה הלוי. ר"י הלוי אמנם מתאמץ בכל כוחו לסתור ולהרוס את כל תורתו של אריסטו והפילוסופיה בכלל, אך בעוד שהוא עסוק בהריסה זו, ניכר שהוא מכיר את תורת אריסטו וידע את דרכיה בצורה שנתנו לה הפילוסופים הערביים (אלפאראבי ואבן סינא ואלגזאלי). הוא מזכיר את אריסטו עשר פעמים בספרו (ב) פעמים בתואר "הפילוסוף" סתם מאמר א', ס"ה וע"ז), ולמרות שהוא מתנגד לו, ניכר מדבריו שהיה מוקיר את ערכו ומשתדל לצדד בזכותו: "שלא הייתה בידו קבלה ממי שיאמין בהגדתו... ואלו היה הפילוסוף באומה שינחל מקובלות ומפורסמות... היה מתעסק בהקשותיו ומופתיו להדק החידוש... כאשר החזיק הקדמות" (מאמר א' ס"ה).

בן דורו ורעו של ר"י הלוי, הפילוסוף ר' יוסף אבן צדיק, ליקט את דעותיו משיטות שונות וערך אותן בספרו "העולם הקטן". בין הדעות נמצא הרבה מתורת אריסטו, כשהוא מביא פעמים רבות בשמו או בתואר

ניכרת הערכתו הרבה של רבנו לחכמתו של אריסטו ולעיתים גם לחכמי פילוסופיה נוספים, וכפי שכותב¹²²: "כשהיסוד הוא רעוע, והאדם יחלש בהשתדלות או השגת המוטבע אליו ראשונה, אף שיקרה שירבה בחכמה, הנה הוא באמת נוח ליפול לאיזו סבה מהסבות וקל ההסרה. והנה החכמים ההמה לראותם זה הענין ההכרחי והצורך הנפלא, אשר על זה השלמות הראשון שזכרנו, ושזולתו לא יתכן מציאות שלמות גדול ממנו, השתדלו מאד לסקל את הדרך ולישר הנתיבות, ויסדו להם ספרים הרבה בהנהגת חיי האדם, והיתה חכמה

"הפילוסוף". הפילוסופים היהודים שהזכרנו עד כה, לא ניסו לפשר בין תורת אריסטו ותורת ישראל, והם לקחו מן הפילוסוף מה שלקחו ואת השאר דחו. הם קבלו את הפילוסופיה בסבר פנים יפות (חוץ מרבי יהודה הלוי ז"ע שהתנגד לה כל עיקר), והשתדלו להוכיח שהחקירה העיונית היא מצווה. כמו שהראו רבנו סעדיה גאון ורבנו בחיי בפתיחה לספריהם, ראב"ע (בהקדמתו ליסוד מורא ופ"א שם) ורבי יוסף אבן צדיק (בראש ספרו). הראשון שניסה להביא להתאמה בין תורת אריסטו ותורתנו הקדושה והניח יסוד לשיטה שלמה בחיבור התוה"ק והפילוסופיה, היה ר' אברהם בן דוד (אבן דאוד). בספר 'אמונה רמה' העמיק בפילוסופיה האריסטוטלית יותר מהמחברים שלפניו, עד כי ר' חסדאי קרשקש מנה אותו בין גדולי המפרשים בשיטת אריסטו אשר "ברוב הקדמותיהם" השתמש הרמב"ם במורה הנבוכים (אור ה' ראש מאמר א').

הרמב"ם הטביע את חותמו של אריסטו על כל העבודה הרוחנית של חכמי היהודים בתקופתו. וכן כתב הרמב"ם ז"ל: "כל מה שאמרו אריסטו בכל הנמצא אשר מתחת לגלגל הירח עד מרכז הארץ, הוא אמת בלי ספק, ולא יטה ממנו אלא מי שלא יבינהו... אמנם כל מה שידבר בו אריסטו מגלגל הירח ולמעלה, הוא כדמות מחשבה וסברה, מלבד קצת דברים" (מורה נבוכים ב, כב). הרמב"ם קיבל את דברי אריסטו בחכמת הטבע, ואילו במה שאחר הטבע לקח ממנו רק "קצת דברים" שלא התנגדו ליהדות. כל מה שהיתה בו סתירה גלויה לעיקרי הדת, כמו תורת אריסטו על קדמות העולם והשגחה פרטית, הרחיק הרמב"ם (מורה ב, טו, וג, ז). הרמב"ם העריך ביותר את "עומק שכל אריסטו והפלטת השגתו" (מורה ב' כ"ה) וקראו "ראש הפילוסופים" (מורה א' ה'; ב' כ"ג) ור' ש"ט פלקירא מביא בשמו, ששכל אריסטו - "הוא תכלית השכל האנושי, מלבד מי ששפע עליו השפע האלהי והיו הנביאים" (מורה המורה עמ' 107).

גם תלמידי הרמב"ם ז"ל הלכו בדרכו בענין וביניהם תלמידו החשוב רבי יוסף אבן עקנין (שבשבילו כתב את ספר המורה) במאמרו על "מחוייב המציאות ואיכות סדור הדברים ממנו"; מתרגמו: ר' שמואל אבן תיבון בספרו "יקונו המים" (פרסבורג תקצ"ז); רבי קלונימוס בספרו "משרת משה" (ליפסיה תר"ה) שהשתדל להגן במיוחד על דעת הרמב"ם בענין השגחה הפרטית. ומפרשיו רבי שם טוב פלקירא (מורה המורה הנ"ל); רבי יוסף כספי אשר חיקה את הרמב"ם גם בפרושי הרבים לתנ"ך. ר' משה נרבוני אשר הפליג כל כך במעלת אריסטו עד שברך עליו ברכת הנהנין: "יתברך המשגיח במין האנושי בהמציא איש מיוחד שעלה הגדולה הזאת" וקורא אותו "האלוהי". פרופיאט דוראן (אפודי); רבי שם טוב בן יוסף; רבי אשר בן אברהם קרשקאש; רבי יצחק אברבנאל. אחד החכמים המובהקים ממעריצי הרמב"ם, שירד לעמקי הפילוסופיה של אריסטו והגדיל במאוד את ערכו, היה רבי הלל בן שמואל הרופא מוירונא, מחבר הספר הנכבד "תגמולי הנפש" (עם "פרוש הכ"ה הקדמות" של המורה וחבורים אחרים, ליק תרל"ד). אריסטו היה לדעתו, "הראש הגדול אשר אחריו יסעו כל מחנות החכמים, והמגדל עז אשר בו יסתגבו כל המסתובבים בחכמות הטבעיות והאלהיות, ואחרי דבריו לא ישנו. ולא נמצא אדם אחריו מעולם שחלק עליו" (תגמולי הנפש עמ' ט"ו). ואח"כ הוא מוסיף כי המפרשים שטעו בדברי אריסטו צריכים לראיות חדשות ואינן עוד "הואיל וצל אריסטו סר מעליהם וה' אתנו".

הפילוסוף הגדול שלאחר דור הרמב"ם היה ר' לוי בן גרשון, שהעמיק לחקור בתורת אריסטו וחיבר פירושים על כל פירושי אבן רש"ד לספרי אריסטו. הרלב"ג יצר שיטה מיוחדת בפילוסופיה שבה נטה בפרטים נכבדים מתורת אריסטו ובחיוד בשאלת קדמות העולם, כי לפי הרלב"ג אין העולם קדמון כי אם נברא מחומר בלתי נודע שהיה "נעדר מצורה" לגמרי, בנגוד לאפלטון שהורה גם כן קדמות החומר אבל חשב שהיו לחומר ההוא "תנועות מה", כלומר צורה בלתי שלמה. הרלב"ג עמד בשיטתו זאת בין אפלטון ותורת ישראל בבריאה מאין שאחז בה הרמב"ם, ואמר (מלחמות מאמר ו' ח"א פי"ז): "הנה לא ישאר אלא שתהיה (הבריאה) יש מאין מצד, ויש מיש מצד. והנה זאת החלוקה היא אשר נעלמה מהקדמונים". גם בשאלת ההשגחה הפרטית נטה מתורת אריסטו והסכים עם הרמב"ם. הרלב"ג היה החוקר האחרון אשר ניסה להעמיד את עיקרי הדת על בסיס הפילוסופיה האריסטוטלית על פי פרושיו של אבן רשד, כי בדורו החלו לימודי הפילוסופיה להתמוטט בגלל התנגדות גדולי ישראל והתפשטותה של תורת הקבלה, שבאה במקום הפילוסופיה. הפילוסופים שאחרי הרלב"ג מתחו בקורת על הבנין הפילוסופי שהקימו מעריצי אריסטו. רבי חסדאי קרשקש בספר "אור ד" דחה את כל המופתים הפילוסופיים של הרמב"ם והרלב"ג והנמשכים אחריהם, וכזה תמה התקופה האריסטוטלית בין היהודים של ימי הביניים. עם זאת לא פסקה השפעת אריסטו מספרות חכמי ישראל. בדרות הבאים קמו מחברים שספריהם מלאים מהגינות הפילוסופיה היוונית ומושגיה, ובהם ספר "עקרים" של רבי יוסף אלבו, ספרי רבי אברהם ביבאגו, [ר"א ביבאגו ז"ל חיבר ס' קובץ דרשות על מאמרי הש"ס בשם 'דרך אמונה' (נדפס בקושטא רפ"א) וס' דרשות על התורה בשם 'זה ינחמנו' (נדפס בשלונקי רפ"ב), ובספרו 'דרך אמונה' מזכיר שני ספרים נוספים שחיבר, ס' 'מחזה שדי' בפילוסופיה וס' 'עץ חיים' על חידוש העולם. ואגב, היש"ר מקנדיא בס' מצרף לחכמה ח' כותב כי הר"א ביבאגו היה מראה לעיניים לר"י ערמאה בעל העקדה, המשתמש בדבריו מבלי להזכירו - שב"ג רבי אליהו דיל מדינו, רבי יצחק אברבנאל ובנו רבי יהודה, רבי יצחק עראמה בעל "עקדת יצחק" ואחרים.

מפוארת אצלם הפילוסופיא המדינית, ושמוה ראשיית ומעולה על כל זולתה מהחכמות, להיותה מישרת ומכינה הדרך אל תכלית האדם והצלחתו. והמעולה שבכולם הספר שחובר במדות האדם עצמו, הוא ספר המדות לארסטו, שהוא רגיל אצלנו בספר זה. כי הוא המדבר במה שישתלם האדם בכל מעשיו בבחינת עצמו, אשר בו נמצא שלם עם כל זולתו. אשר זה יביאהו אל המצא השלום בינו לבין קונו אשר הוא תכלית הצלחתו".

וממשיך רבנו וכותב: "ועם שאלו הענינים כולם ימצאם המתבונן מפוזרים בתורה ובנביאים ובכתובים ובדברי חז"ל, כמו שאנו רגילין לבאר אותם בכל מקום שנזכרים, מכל מקום יש להחזיק טובה למחברים אותם כסדרם, ומתפלספים בהם לתת טעם שכלי לכל דבריהם. ומכללם למדנו ארבע מדות באדם, שחשובים למדות משובחות, ראוי לכל אדם שלם לישמר מחטוא בהנהגה, בכלל המון המדות המעולות. ויש לנו סמך להם מהמקראות".

אך בד בבד שופך הוא אש וגופרית על ראשי וחכמי הפילוסופים¹²³.

רבנו כותב¹²⁴ את הדברים הבאים: "אמנם קצת הפילוסופים הקדמונים שגזרו על מציאות הנבואה, הנה הם תארוה לפי דעתם, ושמו מדתה משוערת למדתם... באמת דעת זה הוא נצר משורש נחש הקדמוני, וענף עץ הדעת טוב ורע, כל אוכליו יאשמו, מבלתי תת שום מציאות אל הרצון האלהי על מציאות העולם והנהגתו, זולתי על ידי הטבע הקדום המחוייב מצד סבותיו, ושלא להיות שום דבר רק מה שיגזור השכל אפשרות מציאותו מצד עיוניו. ולזה כחשו בכל הספורים הבאים בתורה ובנביאים מהניסים והפלאים היוצאים מההקש הטבעי, כי אמרו שאי אפשר לצאת אל הפועל רק מה שביד החכמים לעשותו, אם מפלאי הטבע ותחבולותיו, או על ידי הקסם או הדמיון וכיוצא, כמו שנודע מדבריהם, ולא בחרו בעצמם רק המציאות החמרי לבד... ואלה אשר השחיתו את העולם בדעותיהם המקולקלות, והם אשר חשכו המון העם מלכת אחרי אלהיהם, כי גרשו האמונה בו ובהשגחתו מכתותיהם. ועל ההצלה מהם ומשבושיהם, בקש שלמה שתפלתו 'שתים שאלתי מאתך אל תמנע ממני' וכו' ואמר 'ראש ועושר אל תתן לי' וכו'. לפי שראה שמהם נפרדו הארבע כתות המקולקלות שסמכם שם, באומרו 'אל תלשן עבד אל אדוניו פן יקללך ואשמת. דור אביו יקלל ואת אמרו לא יברך דור טהור בעיניו' וכו'. אמר שרעות הכתות האלה וקלקולם אין ראוי להלשינם אל אדוניהם שבשמים, כי אחר שגלוי וידוע לפניו יתברך, הנה לא יגיע מההלשנה רק קללת העבד המולשן, לא זולתו. וזה צחות מליצה להראות בה עוצם פרסומת ברשעתם. והנה מצד היותם גוזרים היות עניני המציאות כלם על דרך החיוב, כמו שאמרנו, אמר עליהם 'דור אביו יקלל' וכו', כי הם לא יחזיקו טובה לאביהם שבשמים במה שימשך מרצונו דבר מכל צרכיהם, ושווה בעיניהם שיברכוהו או יקללוהו, כי לא יגיע מזה ריווח ונזק, רק אם יזהרו מזה מדרך המוסרי, גם את אמו שהוא טבעם הנאות מכל הבעלי חיים לא יברכו ולא ישבחו, מאחר שלפי דעתם אי אפשר להם לקבל שכר אלהי על טוב מזגם ויושר בחירתם. ועל חושבם שכבר הכינו עצמם למעלת החמה בזיכור שמריהם וטוהר מדותיהם ומחשבותיהם שזכרו בספריהם, אמר 'דור טהור בעיניו ומצאתו לא רוחץ', כי עדיין פחיתות דעותיהם המוטבעות בהם מזוהמתו של נחש הקדמוני הם מוטבעות בדור ההוא הרע, ועוד טומאתו בו אשר לא יכול להיטהר, כי אם יובא במים החיים, מי התורה האלהית המסירה והמפסקת הזוהמה ההיא ולא זולתו. אמנם על השתגעם בחשבם שכבר עלו במעלות הנבואה וראו גדולות ובצורות במראות אלהים אמר 'דור מה רמו עיניו', ליחס לעצמם גדולות ונפלאות מהם, עם היותם בלתי רואים, אם לא

¹²³ וראה בארוכה בדברי רבנו בשער א.

¹²⁴ שער ה.

שעפעפיהם ינשאו ע"י זולתם, כאלו האנשים שעפעפי עיניהם גדולים מאד ונפל בהם רפיון העצבים ולא יוכלו לראות, אם לא שינשאו על ידי אחרים, והם קרוב מאד לסומים".

בהמשך¹²⁵ כותב רבנו על הפילוסופים ש"הם מתפארים, כסבורים שהגיעו אל תכלית השלמות, כמו שיחשוב העירוני העשיר מה שלא ראה אתו בעירו אין לו מציאות. ולזה ההוא משתרר בעצמו, בחשבו שכבר הגיע אל תכלית המעלה האנושית, ומזה נשתגעו גדוליהם. זה יאמר אעלה על במתי עב אדמה לעליון וזה השמים אעלה למעל מכוכבי אל ארים כסאי וזה לי יאורי ואני עשיתיני וכאלה רבות... זה חלק האנשים אשר רמו עיניהם לבלתי הכיר את עונם, וגוזרים על עצמם מעלות וגדולות לא להם".

הוא מסכם: "סוף דבר, כי זדון לבם וקיצורם השיא אותם בפילוסופותם להיקרא נביאים וחוזים, עם שהם רחוקים מהמעלה ההיא. אמנם על היותם בדעותיהם אלו משחיתים את העולם, ומגרשים האמונה מכתותיו, ומבטלים יראת שמים, ומשלחים רשעי האנשים אלו באלו, באומרם לית דין ולית דיין".

רבנו הקדיש חלק נכבד משער מ"ו לדבר בגנות הפילוסופיה ולומדיה. הוא כותב עליהם, בין השאר, את הדברים הבאים: "כל אלו הן תחבולות ודברי חדודין, דוגמת מה שיעשו אותן הנשים הזונות להזמין עצמן לקרבה אל המלאכה, כי כהנה אנשי החכמה הזאת, יצאו נצבים ויכינו דברי פיתויים לתלמידים החסרים והילדים רקים, מה לכם ללמוד בדיקה ושחיטה אצל אב"י ורבא, בואו ללמוד חכמה מפוארה אצל ארסטו ותלמידיו ומפרשי ספריו. והנה הם עורכים לנגדם קצת דרושים נחמדים למראה, ויפת לבם אל פת בגם ואל יין משתיהם... תחלת דברי פיה סכלות, כי מצד זדונה וגובה לבה אמרה שאינה קוראה כי אם אל האישים ידועי שם, כי שאר האדם אינם רואים בה זולתי קול, ועוד מעט אמרה, "הבינו פתאים ערמה וכסילים הבינו לב", וכן הוא האמת שאין יכלתה נכר כי אם באלו הפתאים והכסילים, וכמו שאמר ראשונה כי רבים חללים הפילה, וזה הפתוי הוא המיודח מצד מלאכת ההגיון, כי מלאכה היא אפילו הפתי והבער בכל חכמה, אם ילמוד מעט מתחבולת הנצוח ודרך ההטעה, חכם יחשב בעיני הרואים, וימלא לבו אותו לדבר עם שגדול ממנו בחכמה ולא יבוש".

וכך כותב רבנו¹²⁶: "וזה היתרון הנפלא נמצא לתורה האלהית על כל חבור ספרי שאר החכמות והנמוסים. כי מהם שיכונו אל מה שיאמר בהם ולא על זולתו. ומהם שיכונו אל הפנימי שבהם והחיצוני הוא דבר רק שאין בו ממש. וזאת התורה, החיצוני והפנימי ממנה, הכל אמת ומכוון מאתה. והוא ענין נפלא לא יאות כלל אלא אל יכולת החכמה האלהית לבד".

רבנו בספרו חזות קשה ביאר את יתרון התורה האלוקית על הפילוסופיה. הוא כותב כך¹²⁷: "ש"אין נסתר מכל בעל שכל, שהחקירה הפילוסופית בכללה לא דבר ריק הוא, ולא עוד אלא שהיא הכרחית לצורך התורה האלהית וכוונותיה הנפלאות... אך טוב וישר בעיני אלוהים ואדם להעמיד כל אחת מהן על חזקתן, תשרת האמה (הפילוסופיה) עד מקום אשר תשיג ידה, ותשאר הגבירה (התורה) על מכונתה באפריון שלה. כאשר נשאה השפחה חן בעיני רואיה, ונשאוה וכבדוה עד שחשבוה עקרת הבית, ושימו הגבירה לפניה לעשות מלאכתה - אז תפוג תורה ותרבה צעקה ותלונה".

בשער מ"ו מאריך רבנו בעליונות התורה האלוקית על פני כל החכמות, והוא מסכם כך: "נתבאר שכל מיני החכמות והידיעות ישנן בתורה האלהית, על צד היותר שלם שנמצאו בכל

¹²⁵ שם.

¹²⁶ עקידת יצחק שער ז.

¹²⁷ שער יא.

שאר החכמות אשר נתפארו בהן". ובשער מ"ז תוקף רבנו את "מה שהוא מורגל לאנשי התורה, נשתתף בזה עם שאר המתפלספים המכריחים את התורה שתכנס כלה תחת כנפי הפילוסופיא, ולא יראו ראשי הבדים חוצה לה".

לעיתים קורא רבנו תיגר על מקצת מפרשני עמנו, שספגו את רוח פרשנותם מספרי הפילוסופיה. הוא כותב¹²⁸: "ואולם חכמי פילוסופי עמנו התאחזו באלו הדעות המקולקלות ומשורש הנחש הקדמוני יצא להם צפע פורה ראש לאחוז באמנות הקדמות מהם שאמרוהו בפרסום ומהם שלוחשים אותו בלט ובחשאי. ואם לחצתם התורה האלהית בזה וביתר הענינים העיזו פנים כנגדה וגלו שוליה על פניה שלא כהלכה ובאו עליה שלא כדרכה. כי עם המלך בביתו ישבו שם לכבוש את המלכה ולפתותה ולכפותה שתצפץ דעות הפילוסופים בלשונה ולא תסור מאחריה אפילו כמלא נימא עד שכבר היו מגוריהם מי שהקדיחו בתשלים ומלא לב אותם לומר שהחדוש הנזכר בתורה הוא משל היות העולם בהיות חלקיו וחדושו הנצחי בחדושו הזמני. וגם הפכו דבברי כחמים ולשון המקראות לומר שעל זה הדרך תקנו מסדרי התפלות".

רבנו הרמ"א¹²⁹ נשאל על איזכורי דברי הפילוסופים בדבריו, ("תחילה אענה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היוונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'"). והוא משיב על כך בדברים הבאים: "אומר שזו מחלוקת ישנה בין החכמים ולא אצטרך להשיב עליה, כי כבר תשובתו הרמתה מונחת בקרן זויות ערוכה בתשובת הרשב"א, מה שהשיבו חכמי פרובינצא להרשב"א ז"ל על זו¹³⁰. ואף הרשב"א ז"ל לא כתב שם אלא לאסרה בינקותו של אדם קודם שילמד חכמת התלמוד, והוא הבשר ויין שכתב הרמב"ם בספר המדע פ"ד מהלכות יסודי התורה. ומי לנו גדול מהרמב"ם ז"ל שעשה ספר המורה שכולו אינו אלא מזה המין. ואף כי כתב בתשובת בר ששת¹³¹, שהוא לא עשאו אלא כדי להשיב לאפיקורוס כידוע למעלתו. באמת אומר שיש לי בזו שתי תשובות בדבר, ושתייהן אמיתיות לפי מעוט השגתי. וזה, כי הם לא חששו אלא ללמוד בספרי היוונים הארורים, כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע כמו שזכרן שם בתשובה הנזכרת. ובזה הדין עמם, כי חששו פן יבא להמשך אחריהם באיזה אמונה מן האמונות ויתפתה בינם שהוא יין תנינים ודעות מופסדות. אבל לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן, כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך, והוא פירוש שיעור קומה שאמרו עליו כל היודע כו'. ואף כי למקובלים דעת אחרת בזו אלו ואלו דברי אלקים חיים. ואף כי חכמי אומות העולם אמרו, כבר אמרו במגילה פ"ק: כל מי שאומר דבר חכמה אף באומות נקרא חכם. וכזה עשו כל החכמים שהביאו דברי החוקרים בספריהם, כאשר גלוי לכל מספר המורה ובעל העקידה ושאר מחברים גדולים וקטנים. כל שכן מי שאינו נכנס לעמקם לבניית המופתים להוציא דבר מתוך דבר כמוני, רק מביא מה שכתבו שאין ראוי לחוש לזה כלל¹³²".

בשנת תר"ל יצא לאור ביוזעפאף הספר 'בירורי המידות', שחיבר רבי ישראל קיטובר זצ"ל. המחבר כותב בשער הספר כי הספר נועד 'לברר ולבאר כל דבר סתום וחתום בספר 'עקידת יצחק', וביחוד במקומות אשר הובאו שמה דברי ספר המידות, אשר רבים מתקשים מאוד בהבנת דבריו. ועל ידי הביאור הזה ירוצו ולא יגעו כל באי שערי הקודש פנימה בספר 'עקידת יצחק'.

¹²⁸ שער ד.

¹²⁹ שו"ת הרמ"א סי' ז.

¹³⁰ שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיח.

¹³¹ שו"ת הריב"ש סי' מה.

¹³² ועיין עוד בשו"ת ברית אברהם חו"מ סי' כגס ק"ד ובהג"ה.

הספר זכה להסכמותיהם הנלהבות של מרן הגאון רבי יוסף שאול נתנזון זצ"ל, מחבר שו"ת שואל ומשיב ורב אב"ד לבוב¹³³, הכותב כך: "הן בא לפני האברך המופלא והמושלם ה"ה הרבני מהור"ר ישראל הלוי קיטובר נ"י מלאניוויץ והביא לפני ספרו הנוכחי, אשר קרא בשמו 'בירורי המדות'. ויסודתו לבאר הרבה מקומות הסתומים והנעלמים בספר העקידה הנודע בשערים, כי הוא היה תלמודי גדול. כמזכר בשו"ת הרדב"ז ח"ג ובשו"ת נחלה ליהושע להגאון מה"ו יהושע צינץ מובא תשובת ממנו¹³⁴. ומלבד גודלו בתורה, הרבה יקר ראתה עינו בספרי גדולי וישראל הנכבדים. ספר המורה, וספר העיקרים, והרב מה"ו אברהם ביבאן בדרך האמונה. **גם סילת סולת נקיה מחכמי העמים ובראשם מספר המידות לארסט"ו**. והנה נמצא בדברי המדות אשר הביאם לתוך ספרו הרבה דברים קשים. לאשר כי גוף הספר הועתק והורק מכלי אל כלי. וגם דברי הרב הגאון בעל העקידה עצמם נפלו במ טעותים מספרי הדפוס, ועבר במ נוקשה. ועוד כי לא רגיל על לשונו ספרי הפילוסופים. וכל זה ראה המופלא מה"ו ישראל הנ"ל ונתן אל לבו לבאר דבריהם כיד ה' הטובה עליו. ובקש מעמדי לתת עין על דבריו. אם היטב אשר דבר. והיה לבאר. ואין אין והיה לבער. והנה ראיתי בדבריו בהרבה מקומות. כי יפה כיון בדבריו. וגם ההקדמות וההצעות. אשר הקדים והציע קודם לבאר העשרה מאמרות. והמילות הזרות. ראיתי כי יפה כיון ויפה עשה. כי מעתה גם האנשים התלמודיים אשר לא ראו דברי הפילוסופים. ודברי חכמי המחקר. ללשוונותם במקומותם למושבותם. ואין אתם יודע על מה במהות ספרי המחקר וחכמי העמים. גם המה יראו אור בביאורו זה. כי אצן וחקר ותיקן משלים הרבה. להסביר הענינים בסבר פנים יפות דבר דבור על אופניו. וגם אשר כתב בענין בהירות וזוהר. ופירש בזה מאמה"כ והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע. אני ג"כ פירשתי כן ובארתי בזה המאמר בש"ס ב"ב (דף ח) והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע זה דין אמת ולאמתו. ולא נודע הכוונה בזה. ולענ"ד ע"פ מה שאמרו בחולין (דף פט) רקיע דומה לאבן ספיר. וכבר נודע כי אכן הספיר הוא נעדר הגוונים. וע"כ יוכל לקבל כל מראה הגוונים. וכן גם הדיין אם יהיה נעדר הכוונת. ולא יהיו נוטה לכאן או לכאן. יוכל לקבל האמת מפי הבעלי דינים ודין אמת לאמיתו. כהנה וכהנה ראיתי בדבריו אשר כיון יפה להבין דברי חכמים וחידותם. ומעתה יבינו היטב אשר יקראו בספר העקידה ולא יצטרכו לחפש אחר ספרים אחרים. וע"ד שכתב הרמב"ם ז"ל סוף הלכות קידוש החודש. שכוונתו היתה לבל יצטרכו ללמוד מספרים אחרים. וסיים בצחות לשונו דרשו מעל ספר ה' וקראו. וע"כ מצוה לסייע ולתמוך ביד המחבר שיוכל להוציא מחשבתו מכח אל הפועל. ואי"ה בצאת הספר לאור גם אנכי אקח ספר אחד".

הגאון רבי אפרים זצ"ל אב"ד מאציוב, חתנו של המגיד מטריסק זצ"ל¹³⁵, כתב אף הוא הסכמה לספר, והוא כותב כך: "בא לפני המופלג בתורה ויראה החסיד ואיש משכיל כבוד שם תהלתו מה"ו ישראל הלוי קיטובר נ"י מלאניוויץ. נצר מטע מגזע הרב הגאון החסיד וכו' הרב ר' משה קיטובר זצוקל"ה זי"ע. והראה לפני כתוב הדור. אשר בפיו יכנהו בשם 'בירורי המדות', אשר עמל ויגע במועצות ודעת ושום שכל לפרש בביאור היטב. הדברים קשי ההבנה בדברי הרב הפילוסוף האלוקי בספר עקידת יצחק שכל איש אשר לא רגיל על לשונו מלוח ההגיון ושמות המושאלים הוא בעיניו כספר החתום. והוא מסביר הענינים בספר פנים יפות. וכאשר אני מכיר מעלת האיש הלזה אשר מעודו שוקד על דלתי התורה והתעודה. ולמדע ולתבונה ידו חדה. ע"כ מוחזקני בו אשר לא יצא מאתו דבר בלתי מתוקן ח"ו. לזאת ידי תכון עמו בכדי להפיצם בישראל. ועקידת יצחק עליו יגן. להיות לו למחסה ולמגן. ואי"ה כשיצא החיבור לאור אקח בל"נ ספר אחד".

¹³³ בפתח ההסכמה נכתב כך: 'הסכמת הרב הגאון המובהק נר ישראל ע"ה פ"ה, מופת הדור והדרו, רבבות אלפי ישראל, נהנים מאורו, ראש גולת אריאל, נזר כליל תפארת ישראל המפורסם בכל קצו ארץ בחיבוריו היקרים, מאירים לארץ ולדרים, סיני ועוקר הרים, בפילוליו הישרים, כקש"ת מהור"ר יוסף שאול הלוי נאטינזאהן האבד"ק לבוב והגליל.

¹³⁴ מעיון בתשובת הרדב"ז ובשו"ת נחלה ליהושע סימן טו, נראה ששגגה יצאה מלפני השליט, ודברי התורה דשם נכתבו ע"י נכדו של רבנו, ששמו היה גם כן רבי יצחק ערמאה, ודבריו נכתבו לאחר פטירת סבו בעל העקידה.

¹³⁵ בפתח ההסכמה נכתב כך: 'הסכמת הרב הגדול בתורה וחסידות איש חמודות חכם ומבין חידות בכל לו עשר ידות החרף ובקי בחדרי תורה בוצ"ק חו"פ בנש"ק שלשלת פאר היוחסין גן ההדסין המפורסם לשבח ולתהלה כבוד קש"ת מה"ו אפרים שליט"א האבד"ק מאציוב והארחוב ושאר קהילות יצ"ו, חתנא דבי נשיאה אדומו"ר הרב המגיד הקדוש מטוריסק שליט"א'.

בהקדמתו לספרו 'בירורי המידות', כותב הר"י קיטובר כך: "שמעו נא קוראים נחמדים, ידעתי כי אך לאוהב פילוסופיא תחשבוני, בראותכם את מחברתי זאת אשר הובאת לפניכם היום. אולם שאונו ואנכי אדבר, כי באמת לא אהבת לימודי הפילוסופיא הביאתני עד הלום, כי כל שער בת עמי יודע אשר מעולם לא משתי מאהלי התורה, וכל עיקר עיוני שמתי בגמרא ופוסקים תמיד. ומעודי נפשי יודעת מאוד כי אין די בספרי החכמות והחקירות ללמד לאדם דעת ויראת ה'. כמו אם ישים האדם כל מעינו בלימוד גמרא ומפרשים, והלכה פסוקה לדעת את המעשים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם חיי עולם. וכמו שכתב הריב"ש בתשובה, הביאו הד"מ בטור יו"ד סימן רמ"ו ז"ל: 'וכבר שאל ר"ש הלוי מרב האי גאון ז"ל, אי מותר להתעסק באותן חכמות. והשיב ז"ל. 'תיקון הגוף והנפש המשנה והתלמוד ואשר טוב לישראל כי אם לימוד התורה, ויועיל לעצמו ולאחרים שכמותות, ויועיל לעמי הארצים כי ימשכם לדברי התורה והמצות, ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בשאר דברים, יסיר מעליו עול דברי תורה ויראת שמים, ויפסיד באותו העניינים זמנו, כי יסיר מעליו עול דברי תורה לגמרי. וזאת ההסרה יארע לאדם שישבש דעתו עד שלא יחוש לעזיבת התפלה. אבל אשר ימסור עצמו לתורה ויראת שמים יצא להם מזה שינהיגו ההמון לאחרית טובה בלי פיקפוק ולא ישימו שום ספק בהקב"ה. ואם תראה שאותן בני אדם העוסקים באותן חכמות, יאמרו לך כי זה דרך סלולה. ובזה ישיגו ידיעת הבורא. לא תאבה להם, ודע כי יכזבו לך באמת ולא תמצא יראת שמים ויראת חטא אלא במתעסקים במשנה ובתלמוד, עכ"ל רב האי גאון ז"ל. וכ"כ הרשב"א בתשובה סימן תי"ד תט"ו למנוע אותן המרגילים את בניהם לאותן חכמות, ואין להביא ראיה מהרמב"ם ז"ל, כי הוא למד תחלה כל התלמוד, וכדי להשיב לאפיקורוס עשה את ספר המורה, ועכ"ז לא נמלט מהמשך אחר קצת דעות הפילוסופים. וכן הרלב"ג שהיה ג"כ גדול בתלמוד הטוהו אותן חכמות מדרך אמת' ומכש"כ איך נעמוד אנחנו, וכמה ראינו שפרקו מעליהם עול תפלה והמצות בסבת לימוד אותן החכמות, עכ"ל. והרמב"ם ז"ל בספר המדע כתב ז"ל: 'ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא למי שנתמלא כריסו בשר ויין ולחם והוא לידע איסור והיתר ושאר מצות, עכ"ל. אולם הסבה אשר הניעה אותי לחבר את מחברתי זאת היא הסבה עצמה אשר הניעה את כבוד מורינו הרב ז"ל לחבר את ספרו היקר, ספר עקידת יצחק המאיר לארץ ולדרים עליה באמרותיו הטהורות, וכמו שכתב בהקדמתו כי רק הפצרת בני דורו ותשוקתם הרבה לחכמות ומדעים ככל העמים אשר סביבותם, רק זאת הניעה את מחשבתו הטהורה לחבר את ספרו מלא חכמה ומדע למען לא יבקשו בני עמו עוד את החכמה והמדע מספרי העמים או מפיהם. וכמו שהאריך שם בהקדמתו עיין עליו, וכמו כן אנכי עם כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי, ואיך יתפאר זבוב קטן קצוץ הכנפים כמוני היום להרהיב עוז בנפשו להכביר מילין ולחוקקם בעט ברזל ועופרת, לדורשם בפני אלפי רבבות בני אדם. אולם עכ"ז קנא קנאתי לכבוד התורה ולכבוד הרב ז"ל, כי ראה ראיתי אשר כבר בדורינו זה לא יועיל עוד חיבור הרב ז"ל, לתקן המעוות אשר חשב לתקן, וכל איש צעיר ועול ימים אשר תביאנה הכרחו להבין מעט בחכמה הלך ילך לו אל ספרי העמים מבלי התמהמה. לבקש מהם אמרי בינה, ובאלו אין חכמה בספרים המחוברים בלשונינו מחכמי הדורות ומן הקדושים אשר בארץ המה זי"ע. וכאשר כי שבתי וראיתי כי באמת אין להאשימם על ככה כי מי שתאלצהו אהבת שושנת החכמה לא יניח מלבקשה אף בין קוצים ושמירי שית. ובאמת אין לאל ידם לבקש חכמה ומדע מספרי בני עמינו זכרם לברכה. יען כי דבריהם הם קשי ההבנה מאוד. כי אם אחרי העיון עידן עידנין. ויש אשר אף יום או יומים יעמודו ולא יבינו דבריהם כי סתומים וחתומים המה. עומק המושג וקוצר המשיג, ולשונם הגיוני וקשה מאוד וביחוד למי שלא הורגל. ע"כ קמתי אנכי הצעיר לבית לוי, ואליכם אישים אקרא ואען ואומר אם באמת רק אהבת החכמה והמדע תאלצכם ורוחכם נאמנה את אל ועם קדושיו בל יצא עתק מפיכם, נגד חכמי הדורות וחכז"ל הקדושים. דרשו נא מעל ספר מלא דבר ה' אשר גם כל הגאונים על שם מחברו הרב הגדול ר' יצחק בן ערמאה זי"ע, הוא הקדוש אשר ירה והציב אבן פינת חקירותיו על דרכי הצדק והמוסר והמישרים. הוא אשר דלה דלה לנו פנינים יקרים, מבין אמרות טהורות וחידות חכז"ל הקדושים, ואם דבריו הם קשי ההבנה הנני ואקריב לפניכם היום מנחה חדשה את ספרי זה, בו מבואר כל דבר סתים וחתים בדבריו ז"ל, וביחוד במקומות שמביא דברי ספר המדות אשר דבריו הם קשים להולמם. או במקומות אשר ידובר בהם מחכמות לימודיות, את כל אלה בקשתי וחפשתי מתוך כל שערי הקדושים ואספתי אותם אל תוך ספרי זה. וביארתי אותם בלשון צח ונקי. למען ירצו ולא יגעו כל באי שערי הקדושים, וגם הקדמתי בראש ספרי לבאר ולפרש את כל המלות הזרות המורגלות בדברי

הרב ז"ל. ורגיל על לשון שאר חכמי ההגיון וכל זה בלשון צח ונקי ומשלים נאותים להסביר הענינים ולהועיל להמעיינים".

התייחסות רבנו לחכמי דורו

הרח"א פאלאק כותב ב'תולדות בעל העקידה', כך: והנה בספר הזה לא כתב לבד מה שעלה על רעיוניו, כי אם גם את הטוב והישר בעיניו מדברי המפרשים והחכמים אסף אל תוכו. המפרשים שהביא הרב ז"ל, הלא הם רש"י, ראב"ע, ס' מורה נבוכים, פי' הרמב"ן על התורה, וגם הכוזרי וס' הפלת הפילוסופים כתיבת יד מהחכם הישמעאלי אבו אחמד אלגא זאלי, ס' הרלב"ג¹³⁶ וס' בחינת עולם מרבי ידעיה הפניני. ומחכמי דורו הביא¹³⁷ את רבי אברהם בן בונט, ספר מגלת המגל' מר' אברהם בר חייא הספרדי וחולק עליו לענין חשבון הקץ¹³⁸, ומביא ספר דרך אמונה מר' אברהם בר שם טוב ברב"ג כאחד מחכמי דורו. כי כן אמר שם: "ואני שמעתי מאחד מחכמי פילוסופי עמנו ומחשוביהם"¹³⁹, וגם את בעל ספר העקרים הביא, כי הוא היה חי סמוך לזמנו (ואולי גם בקצת מימי חייו), כי כפי שמסופר ממנו בספר היוחסין דרש בשנת קצ"ג כשנולד דון אברהם נכד בן בנשת עליו מילדי העברים זה, ומושבו היה בעיר סוריא, הקרוב מאד לעיר קלעת איוב מושב הרב בעל העקידה ז"ל, וכבר בימי הרב ז"ל היה ס' העקרים נודע בלתי ספק לספר נחמד ויקר מאוד. וע"כ ביקש ג"כ מכל קוראיו שאם ימצא דבר בספרו זולתו היה מזכיר עליו שם בעליו הראשונים, אם גם היה מכוין גם הוא לדבריו, ורק במקום אשר משפט שכלו ותבונתו הטו אותו מדעת החכמים הראשונים, לא בוש מהם וחלק על דבריהם. כי אף שהיה עניו מאוד ומתאבק בעפר רגליהם, בכל זאת אהב את האמת מכולם, ובעבורו לא נשא פני איש, אף כי שחשבוהו לגדול ממנו בחכמה ודעת, וכל זה יורה על גודל צדקת הרב ז"ל, ישרת לבו ותומתו אשר בהם עומד הוא לנס ולמופת לכל חכמי עמנו בכל דור ודור".

שלא יכשירו הבי"ד איסורים

רבנו (שער כ) כתב את יסודו הנודע ש"וכמה פעמים נתחבטתי על זה על אודות הנשים הקדשות, שהיה אסורן רופף ביד שופטי ישראל אשר בדורנו. ולא עוד אלא שכבר יאותו בקצת הקהלות ליתן להם חנינה ביניהם. גם יש שמספיקין להם פרס מהקהל, כי אמרו כיון שמצילות את הרווקים או הסכלים מחטא איסור אשת איש החמור או מסכנת הגויות, מוטב שיעברו על לאו זה משיבאו לאיסור סקילה או סכנת שריפה. ואני דנתי על זה פעמים רבות לפנייהם ולפני גדוליהם והסברתי להם שהחטא הגדול אשר יעבור עליו איש איש מבית ישראל בסתר ושלא לדעת הרבים וברשות בי"ד, חטאת יחיד הוא, והוא שבעונו ימות ע"י בי"ד של מעלה או מטה וכל ישראל נקיים, כמו שהיה עוון פילגש בגבעה, אם היו בי"ד שלהם מוסרין

¹³⁶ רבנו כתב בחריפות נגד דברי הרלב"ג, ובשער יט כינה את ספרו של הרלב"ג 'מלחמות ה', בשם 'מלחמות בה' (וראה מי מנוחות ל,ב). רבנו אף כותב בחריפות רבה נגד דברי רבי משה נרבוני, מפרש ספר מורה נבוכים של הרמב"ם, (שרבנו מכנהו 'הנרבוני') ודוחה פעמים רבות את הסבריו בדברי הרמב"ם. רבנו מזכיר גם מידי פעם את פירוש הרד"ק ודן בדבריו.

¹³⁷ בשער כח.

¹³⁸ בשער כה.

¹³⁹ בשער פ.

האנשים הרשעים ההם לבדם ביד ישראל. אמנם החטא הקטן כשיסכימו עליו דעת הרבים והדת נתנה בבתי דיניהם שלא למחות בו, הנה הוא זימה ועוון פלילי וחטאת הקהל כולו ולא ניתן למחילה אם לא בפורענות הקהל כמו שהיה בבני בנימין על השתתפותם בעוון. והוא היה עוון סדום, כמו שביארנו שהסכימו הם ובתי דינין שלהם שלא להחזיק יד עני ואביון. ולכן מוטב שיכרתו או ישרפו או יסקלו החוטאים ההם בנפשותם, משתעקר אות אחד מהתורה בהסכמת הרבים, כמו שאמר בזה שעשתה בו פרשה בפני עצמו לא תהיה קדשה וכו', כמו שיתבאר שם ב"ה. ומי שלא יקבל זה בדעתו אין לו חלק בבינה ונחלה בתורת אלהית".

רבים מפוסקי ההלכה במרוצת הדורות מצטטים את הדברים בשם רבנו וקובעים הוראות למעשה על פיהם, ונציין בזאת את חלקם:

דברי העקדה הובאו בשו"ת מהרש"ם¹⁴⁰ ובשו"ת דרכי שלום¹⁴¹ ובשו"ת משיב דבר¹⁴², בשו"ת מחנה חיים¹⁴³ ובשו"ת באר חיים מרדכי¹⁴⁴. בס' ארחות חיים בהגהות מהרש"ם¹⁴⁵, נשאל בנידון שבוע של תשעת הימים שאין שוחטים במקולין, וע"י היריד אם יעכבו מלמכור בשר כשר בפרהסיא, יהיו אנשים שיקנו בשר טריפה מחנויות הגויים, ופסק לאסור עפ"ד רבנו אלו. הגאון רבי יצחק ווייס זצ"ל אב"ד ווערבוני כתב בשו"ת שיח יצחק¹⁴⁶: "אך למותר שאסור לילך ולשמוע דרשה כזו, ומכ"ש ח"ו להתחבר לחבורה פורצי תקנת גאוני ישראל, עיין בשו"ת מחנה חיים מביא בעל העקידה בענין חטא סדום ועמורה, כתב שזה גדול שבחטאים אם עשו לנימוס ודת חוקים לא טובים".

הגאון רבי יחיאל יעקב וינברג זצ"ל, בשו"ת שרידי אש¹⁴⁷, כתב: "הן נדע על נכון את האחריות הגדולה שיש בהוראה זו, כי רבים מהקלים לא יעמדו בנסיון מפני יוקר הבשר המובא מחו"ל למדינה ויאכלו בלתי שחוטות. אבל זה ענין פרטי של אנשים פרטים אם כי רבים הם הפרטים, אבל ע"י זה לא נוכל לשנות את הדין ולהתיר את האסור (וידוע תשובת העקידה לאלה שרצו לתקן מקוואות טהרה להפצועות להקל מחמת איסור נדה)". בשו"ת היכל יצחק¹⁴⁸ כתב: "וכמה צווח רבי יצחק עראמה ז"ל בעל העקידה (בפרשת וירא), על שרצו להעלים עין מהפצועים בפנויות, כדי שלא יבואו להכשל באשת איש. ודבריו חוצבים להבות אש, שהחטא הקטן, כשיסכימו עליו דעת הרבים והבי"ד שלא למחות בו, הנה זמה ועון פלילי וחטאת הקהל כולו ולא ניתן למחילה. על אחת כמה וכמה שאין לנו להפקיע איסור דרבנן כדי שלא יעברו הפושעים על איסור תורה". הגאון רבי מנשה קליין (הקטן) זצ"ל, בעל 'משנה הלכות', כתב¹⁴⁹: "ובאמת גם כי אני אסקופה הנדרסת לפני כ"ק זקיני הגה"צ ציס"ע מרן הגר"א הענקין זצ"ל, מ"מ אילו היתה באה לפני השאלה הייתי אומר שמוטב יתפללו ביחידות מלהתפלל באותו מקום בציבור אפילו כשהבתולות אחרנית ובפרט להתיר דבר כזה בצבור שיצא מזה ח"ו קלקול. וידועים דברי הר"י ערמאה דחמור יותר להתיר איסור דרבנן ברבים, מלהתיר ספק איסור תורה ביחיד". וכן כתב הוא¹⁵⁰: "וראיה ברורה מהר"י ערמאה

¹⁴⁰ ח"ז ס"ס קד.

¹⁴¹ סי' נ אות י.

¹⁴² חיו"ד סי' מג.

¹⁴³ ח"ב סי' ה.

¹⁴⁴ ח"א חיו"ד סי' מ וח"ב חיו"ד סי' כא, וח"ג חאה"ע סי' מט.

¹⁴⁵ סי' תקנא סק"ל.

¹⁴⁶ סי' תלו.

¹⁴⁷ ח"ב סי' ד.

¹⁴⁸ או"ח סי' ל.

¹⁴⁹ שו"ת משנה הלכות ח"י סימן יח.

¹⁵⁰ שם ח"י סי' רכא.

בעקידת יצחק שכתב שם שרצו אנשי חסד להתיר איסור דרבנן כדי להסיר מכשול מהחפצים שלא יוכשלו בא"א וכתב הנ"ל דלהתיר איסור דרבנן לרבים חמור מיחיד העובר איסור דאורייתא לעצמו, ע"ש והכ"נ כן הוא". ועוד כתב כך¹⁵¹: "ואדרבה יסד לן הר"י בן ערמאה זצוק"ל (בעל העקדה בספרו עקדת יצחק פ' ויקהל) דלהתיר איסור דרבנן לרבים גרע משיחידים יעברו על איסור דאורייתא". וכן כתב¹⁵²: "וידועים דברי הר"י ערמאה בעקדה שיותר חמור להתיר איסור דרבנן לרבים מאיסור דאורייתא ליחיד וכן אמרו לענין אתרוג שקונים לרבים צריך להיות יותר מהודר מאתרוג של יחיד והדברים ידועים". ועוד כתב¹⁵³: "ואינו דומה איסור דרבים לשל יחיד, והר"י ערמאה בעל עקדה כתב דאיסור דרבנן לעבור ברבים חמור מאיסור דאורייתא של יחיד, ולכן שקדו כל הפוסקים לתקן עירובין בעיירות גדולות אפילו בכל הקולות שאפשר". וכן כתב הגר"י וולדינברג זצ"ל בשו"ת ציץ אליעזר¹⁵⁴ ועוד רבים.

בכסלו התרס"ח התפרסם מכתב גלוי, שעסק בפירצת היתר הקידושין על תנאי. על מכתב המחאה חתמו עשרות מרבני הונגריה, ובראשם כל גדולי הונגריה. בתוך המכתב מצטטים גדולי הרבנים את דברי רבנו אלו וקובעים לפיהם שאין לחכמים להתיר איסורים לצורך הצלת היחידים¹⁵⁵.

ציוני הכותרות שבספר העקידה

טובי העורכים, המדקדקים והמגיהים עמלו ויגעו במשך שנים רבות על סידורו ותיקונו מחדש של ספר העקידה שלפנינו. הגיהו את הספר, תיקנו אלפי שגיאות ושיבושי הדפוס, חילקו את הדברים לקטעים נכוחים ונכונים וציינו אלפי ציונים ומראי מקומות, תחת ניצוחו של איש האשכולות, כהן שדעתו יפה, רבי אליעזר הכהן פישר שליט"א, שהשקיע רבות מדמו ומחלבו לכבודו של רבנו מהר"י ערמאה ז"ל, כאשר יראה המעיין ברקאי. לאחר סיום חכמת ומלאכת עריכת כל חמשת חלקי ספר העקידה, נקראתי אני עני לבוא אל הקודש ולרשום כותרות ותתי-כותרות לכל נושא, ענין וקטע בספרי העקידה, ואסביר בס"ד את סידורם של הכותרות, סגנונם ומהותם.

דרכו של רבנו לפתוח את שערו במבוא וציטוט מדברי חז"ל, עליהם יסובו דבריו במהלך השער, הפותחים פתח להמשך הדברים. בהמשך מקדים רבינו הקדמה, המרחיבה בענין מסוים עליו יש לתת את הדעת, וממנה עולה הערה, תמיהה ושאלה, שיש לשאול ולעורר בהבנת הענין. בהמשך פורס רבנו את משנתו ומייסד יסוד בהבנת הפרשה וענייניה, כשבד בבד מעלה רבנו שאלות ותמיהות בדקדוקי הפסוקים והבנתם, הערות בטעמים של פסוקים, תהיות על כפילות לשון התורה"ק ושאלות להבהרת הענין. לאחר הצגת השאלות פורס רבנו את יסודו ומפרש גם את עצם הפסוקים בפירושים לפשוטו של מקרא, על פי הסבריו והבנתו הק', כאשר הדברים מתיישבים על לב, יחד או במקביל, ליסודו השזור בכל השער.

פעמים רבות נוטה רבנו ז"ל ממשעול הצעת רעיונו המרכזי שבשער וממהלך הדברים עליו נסובים דבריו, והוא מפרש ומבהיר, כמענין לענין באותו ענין, מדרש או מזמור תהילים, פסוקים בנ"ך או דברי הש"ס, הנוגעים במישרין או בעקיפין לנידון שלפנינו. לעיתים מבאר

¹⁵¹ שם ח"ג סי' קיג.

¹⁵² שם ח"ג סי' רד.

¹⁵³ משנה הלכות ח"ח סימן קמב.

¹⁵⁴ חלק יב תוספת לחלק יא סימן נה.

¹⁵⁵ צילום המכתב הודפס בספר אין תנאי בנישואין (לר"י לובצקי), עמוד 48.

רבנו מזמורים שלמים בספר תהילים או פרקי נבואה ארוכים מספרי הנביאים, על פי היסוד אותו בנה לתל תלפיות. במקרים רבים, ובפרט עם סיום השער, מסכם רבנו, בארוכה או בקצרה, את העולה מתוך הדברים, ולעיתים מוסיף הוא נופך נוסף להבנת הענין, גם בתוכי דברי הסיכום.

במלאכת כתיבת וסידור הכותרות לאלפי קטעי ספר העקידה, באנו להביא בפני המעיין את עיקר דבריו של רבנו בקטע או בנושא שלפנינו, ולתמצת את דבריו בכותרת. בדרך כלל אכן ניתן היה לתמצת את הענין בפיסקה מסכמת אחת, אך לעיתים הדבר לא התאפשר, מפני שרבנו העלה, באותו הקטע עצמו, מספר נושאים וענינים, בד"כ נושאים צדדיים יותר מעצם הנושא המרכזי, ולא ניתן היה למצות את הכתוב בפיסקה אחת. בקטעים רבים השתדלנו להביא כותרת משנה או כותרת נוספת, להשלמת והבהרת הענין, אך לא תמיד צלחה המלאכה בפנינו, ועל כן כדאי וראוי לכל מעיין ללמוד בעצמו את דברי העקידה, מבלי להסתמך על פיסקת הכותרת. על הקורא לדעת ולהיודע שלמרות השתדלותנו, הרי עדיין ישנם מקומות בהם הכותרת אינה ממצה לחלוטין את נושא הקטע ועניינו.

השתדלנו ככל האפשר לצטט בכותרות את דברי רבנו בעצמם, מבלי לנסחם בלשונו שלנו, מתוך ידיעה ותחושה שלשונו, הלך רוחו וסגנונו של רבנו עצמו, יבהירו היטב את כוונתו, טוב יותר מאשר אם נכתבם בלשונו וסגנונו שלנו. בדרך כלל צוטטה הכותרת מדברי רבנו בתחילת הקטע, מפני שברוב חלקי הספר וקטעיו בחר רבנו ז"ל למצות ולהגדיר את יסודותיו ורעיונותיו כבר בתחילת הקטע, כאשר בהמשך מבהיר הוא יותר את הדברים ומפרטם.

במהלך רהיטות כתיבתו של רבנו, עובר הוא לעיתים מנושא לנושא, או לתת-נושא, בתוכי הרצאת דבריו. כך שישנם פעמים רבות בהם הקטעים הראשונים עוסקים בנושא אחד, בעוד שהקטעים הבאים עוסקים בנושא שני, ובקטעים שלאחריהם שב רבנו לעסוק בנושא הראשון. במקרים אלו נכתבה פסקת כותרת לנושאי המשנה, כאשר בקטעים הבאים, בהם שב רבנו ז"ל לעסוק בנושא הראשון בו פתח את דבריו, שבנו אף אנו וכפלנו שוב את הכותרות העוסקות בנושא הראשון.

כאשר רבנו מפרש מדברי הנ"ך על פי יסוד דבריו, רשמנו כותרת כמו, למשל: "דברי דוד המלך בענין", "דברי שלמה המלך בענין", "דברי ישעיהו הנביא בענין", וכיוצ"ב, כשכוונתנו היא שבקטעים הבאים מבאר רבנו ומסביר את דברי קדמונינו ופסוקי תורתם הק', לאור יסוד דבריו.

כשרבנו שטח בפני המעינים את סדרת שאלותיו ותמיהותיו על סדר הפסוקים, הובאה הפיסקה: "תהיות בדברי הפרשה" או "תהיות בדברי הפסוקים" ודומה לזה. כאשר התאפשר מבחינת המיקום, המקום ואורך הפיסקה, להעניק כותרת לשאלותיו של רבנו, שבאו בזה אחר זה, השתדלנו בס"ד להוסיפם. אך לעיתים התקשנו לעמוד בכך, בפרט כאשר קשה היה למקד את השאלה, שהסתעפה לדקדוקים בתוכי הפסוקים וכדו', או להיפך, כששאלתו של רבנו תומצתה על ידו בקצרה ולא היה צורך לכופלה שוב ככותרת.

כאשר רבנו ביאר פסוק אחד במספר דרכים, בחרנו להציג את הענין בכללות בכותרת, מבלי לפרט את כל אופני ביאורו, אלא א"כ התאפשר הדבר מבחינת תימצות הביאור בקצירת האומר. לעיתים, כאשר לא התאפשר למצות את ביאורו של רבנו בכותרת ומשפט ממצה, הבאנו ככותרת את הפסוק עצמו, (כדוגמת: "ביאור הפסוק" טוב ארך אפים מגיבור ומושל ברוחו מלוכד עיר").

ברכת תודה וברכה, הוקרה והכרת הטוב עד אין קץ, שלוחה בזאת למע"כ איש תבונות יקר רוח, איש אשר רוח בו, תלמיד חכם ואיש הספר, **רבי אליעזר פישר שליט"א**, האיש שעל "ספר העקידה", שבזכות גודל חזונו הכביר, השקעתו האדירה למעלה מכל קנה מידה, מסירותו והתמסרותו האין-סופית, יחד עם אהבתו הגדולה לדבריו הק' של רבנו רבי יצחק ערמאה ז"ל, הגענו עד הלום, לברך ברכת התורה, ברכת ההודאה, ברכת השבח וברכת הנהנין ולברך על המוגמר. ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה!

זכות אדונו ורבנו מהר"י ערמאה ז"ל בעל העקידה תעמוד לו ולזרעו לראות בטוב ה' ובבנין ירושלים מתוך שפע ורוב נחת דקדושה, ושאיפתו הכבירה, שיתבדרון מילי דבעל העקידה נ"ע בי מדרשא, תתקיים בס"ד במהרה, להגדיל תורה ועומקה ולהאדירה.

תודה וברכה מקרב לב לעזרתי היקרה והמסורה רינה תחי', אשר שלי-שלה, במסירות נפשה ועמלה הרב, כדי שאזכה לעסוק בתורה במנוחת הדעת. יתן לה הית"ש מלוא חופנים נחת, טוב וחסד כל הימים, ונראה יחדיו בנים וב"ב עוסקים בתורה ובמצוות.

ואנו תפילה וברכה שאכן חפץ ה' הצליח בידנו וזכינו לכיין אל האמת, לקלוע אל חוט השערה, לתמצת כדבעי ולדייק נכוחה בכוונת דברי רבנו בעל העקידה זי"ע, וזכות תורתו הק' ויקרת אמריו תעמוד לנו ולזרענו, להיות מן האנשים השלמים, אשר תכלית כוונת מעשיהם לשם שמים, בלתי לה' לבדו, כפי אשר הדריכנו רבנו בעל העקידה בכל שעריו ואמרי תורתו, לשמור ולעשות ולקיים את רצון אבינו שבשמים ית"ש.

שמואל ברוך גנוט

י"ג בתמוז התשע"ב